
ISSN: 2149-3979

ilahiyat akademi

yl: 2018 sayı: 7-8

altı aylık uluslararası akademik araştırma dergisi

SÜNNET

The Journal of Theological Academia

year: 2018 issue: 7-8 a bi-annual international journal of academic research

İlk Hicri Asırlarda Hadis Karşıtlığının Nedenleri

Kamil ÇAKIN*

Özet

Hiz. Peygamber'in dini otoritesi, sağlığında olduğu gibi, vefatından sonra da devam etmiştir. Müslümanların büyük çoğunluğu tarafından kabul edilen bu otorite, zaman zaman bazı kişi ve gruplarca sorgulanmıştır. Hadisin dini otoritesini reddeden veya sınırlandıran hadis karşıtlığı, İslâm tarihinin erken dönemlerinden itibaren görülmeye başlanmıştır. Bu makalede hadis karşıtlığının İslâm'ın ilk asırlarına tekabül eden kesiti ve hadis karşıtlığının nedenleri incelenmiştir. Oldukça önemli sayılabilecek bu konuyu, doktora tezimizin ilgili kısmında da müstakil olarak ele almıştık. Aradan yaklaşık otuz yıl geçmiş olmasına rağmen, konu hala güncelliğini korumaktadır. Biz de yeni bilgiler ve yeni tahliller ışığında konuyu bir kez daha ele almayı uygun gördük. Bu makalede hadis karşıtlığının nedenleri ana başlıklar halinde ve çok sayıda örnekle incelenmektedir. Sadece deliller ve örnekler serdedilmekle yetinilmemiş, bu örneklerden hareketle, söz konusu dönemlerde yaşayan insanların hadise karşı olumsuz tavır geliştirmelerinin nedenleri zihinsel olarak tahlil edilmeye çalışılmıştır. Böylece okuyucu dönemin özellikleri hakkında da bir bilgi seviyesine ulaşmış olacaktır. Hadis karşıtlığı bağlamında bugün itibariyle görünen odur ki tarih boyunca olduğu gibi, gelecekte de hadislere menfi yaklaşan kişi veya gruplar var olacaktır. Fakat bunların marjinal, ancak aktif nitelikte kalacakları şimdiden var sayılabilir.

Anahtar Kelimeler: Hadis Karşıtlığı, Hiz. Peygamber, sünnet, kelam

Causes of Hadith Opposition in the First Hijri Centuries

The Prophet's religious authority, as in his health, continued after his death. This authority, which is accepted by the vast majority of Muslims, has occasionally been questioned by some individuals and groups. The opposition of the hadith, which is rejected or restricted the religious authority of the hadeeth, emerged from the early stages of Islam. In this article, the reasons for the hadith opposition seen in the first Islamic centuries were held. We discussed this very important issue in the relevant part of our doctoral dissertation. Although nearly thirty years have passed, the subject is still up to date. In the light of new information and the new tests, we have concluded to reevaluate the subject once again. In this article, the reasons of the hadith opposition are examined under the main headings and with many examples. Not only the evidence and the examples are presented in the article, but also these examples have

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Hadis Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, kmlckn@hotmail.com.

been tried to analyze psychologically the causes of emergence of negative attitude towards the hadith in the people living in these periods. Thus, the reader will have reached a level of knowledge about the characteristics of the period. In the context of hadith, it appears that as of today and throughout the history, there will be people or groups opposing the hadiths in the future. However, it can be hypothesized that they will remain marginal but active.

Keywords: Hadith opposition, the Prophet, sunnah, kalam

İslâm tarihinin oldukça erken bir döneminde, bazı kişi ve grupların/erkenmezheplerin, hadise (ve sünnete) karşı menfi bir tavır takınmış oldukları bir hakikattir. Fakat bu olumsuz yaklaşımın başlangıç zamanını tam olarak tespit etmek zordur. Hz. Peygamber'in sağlığında ve sahabe döneminin ilk yarısında, en azından Haricilerin doğuşuna kadar, ortaya çıkmış bir tür hadis karşıtlığından söz edemiyoruz. Çünkü hadis karşıtlığına dair elimizdeki en eski bilgiler, ilk Haricilerin (Harûriyye), ilerleyen sahifelerde nedenleri üzerinde durduğumuz gibi, hadislere karşı menfi bir yaklaşıma sahip olduklarını göstermektedir.

Hz. Peygamber zamanında akla ilk gelen münafıklar olmakla beraber, onların en azından zahiren iyi Müslümanlar gibi göründüklerini ve bu nedenle hadis karşıtlığına cesaret etmelerinin imkânsız olduğu açıktır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra, Hz. Osman'ın şehid edilmesine kadar, ortamın bir hadis karşıtlığına müsait olmadığı da söylenebilir. Hz. Osman'ın şehid edilmesiyle beraber şartlar oluşmaya başlamış; siyasi, sosyal ve kelamî atmosfer İslâm'ın temel nasslarından biri olan hadise karşı menfi tavırların gelişmesini kolaylaştırmıştır. Bazı sahabilerin ilk defa muttali oldukları rivayetlerin sübutunu tespit etmek gayesiyle (tesebbüt) bazı ferdi yöntemler geliştirmiş olmaları, hadis karşıtı bir faaliyet olarak değil, hadis tenkid metodolojisinin doğuşuna dair ilk örnekler şeklinde değerlendirilmelidir. Mesela *"namaz kılanın önünden köpek, eşek ve kadın geçerse namazı bozulur"* hadisi zikredilince, Hz. Ayyşe'nin, *"bizi köpeklerle bir tuttunuz. Hz. Peygamber namaz kıları, ben de onunla kible arasında yatağa uzanır yatardım. Bir ihtiyacım olduğunda onun karşısına denk gelmemek için yavaşça oradan sıyrılırdım"* demesi, erken dönemde hadis tenkidinin bir örneğidir. Sahabilerin kendilerine ulaşan ve hakkında bilgilerinin olmadığı rivayetlere bu ve benzeri şekillerde yaklaşım sergilediklerine sıkça rastlanmaktadır. Bunlar hadis karşıtlığı ile ilgili olmayıp sahabilerin hadislerin doğru şeklini tespit etme çabalarına dair örneklerdir¹.

Burada esas olarak hadis karşıtlığının nedenleri üzerinde durulacağı için, bunun tarihçesi ve çeşitlerine temas edilmeyecektir. Ancak konunun çerçevesinin tespit edilebilmesi bakımından, hadis karşıtlığının tanımı yapılacak ve bu tanımda yer alan unsurlar kısaca izah edilecektir.

¹ Sahabenin hadis tenkid yöntemlerine dair örnekler için bkz. Musfir Garamullah ed-Dumeyni (ed-Damini), *Mekâyisü Nakdi Mutîni's-Sunne*, Riyad 1404/1984.

Doktora tezimizin başlangıç kısmında yapmış olduğumuz tanımlamayı burada zikretmeyi uygun görüyoruz: “*Kur’an’ın Hz. Peygamber’e verdiği konumu ve ona uymanın gerekli olduğu hususu, düşünce ve uygulamada, makul ve ilmi hiçbir neden olmaksızın, kısmen veya toptan reddetmek hadisleri inkâr etmektir.*”² Kur’an’ı Kerim’e göre Hz. Peygamber sadece Kur’an’ı tebliğ etmekle görevli olmayıp, bunun yanı sıra Kur’an’ın açıklanması (tebyin), ahlak ve ibadetlerde örneklik yapması, Kur’an’ın temas etmediği konularda ümmetin problemlerine çözümler üretmesi gibi bir takım görev ve sorumluluklarla yükümlüdür. Başka bir deyişle Hz. Peygamber’in *dinî* nitelikli söz ve fiillerine uymak Müslümanlar için zaruridir.

Fakat *gayr-ı dinî* alanlardaki fiilleri bağlayıcı değildir. Tanımda geçen “*Düşünce ve uygulama*” ile, hadis ve sünnetin teorik ve pratik boyutları kastedilmektedir. Çünkü hadis karşıtı olarak görülen grupların, dünya görüşlerini hadisleri dikkate almadan oluşturduklarına şahit oluyoruz. Haricilerde ve bazı sufilerde³ bunun izlerine rastlanmaktadır. Bununla beraber, hadislerin sıhhatinin tespitinde izlenen metodlar çerçevesinde, rivayetlerin ele alınıp tenkid süzgecinden geçirilmeleri dini ve ilmi bir zaruret olmuştur. Bu metodlar ile ve tamamen rivayetin sıhhatini tespite yönelik hareketleri hadis karşıtlığı içerisinde değerlendirmek imkansızdır. Nihayet, hadisin (veya sünnetin) bir kısmının veya tamamının dışlanması hadis karşıtlığının tanım unsurları arasına yer almaktadır. Şimdi, bu tanımın oluşturduğu zemin üzerinde, hadis karşıtlığının ortaya çıkmasının nedenlerini inceleyebiliriz.

İslâm tarihinin erken dönemlerinde ortaya çıkmaya başlayan hadis karşıtlığında en önemli etkenin “*siyasi ortam*” olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü siyasi olaylarla insan düşünceleri arasında sıkı bir bağ ve etkileşim vardır. Bu bağ ve etkileşim, “*insan düşüncelerinin siyasi gelişmeleri etkilemesi*” şeklinde tezahür edebilir. Fakat, siyasi arenada meydana gelen sıra dışı olayların ve sosyal bünyeyi sarsan gelişmelerin (sû-i kâd girişimleri, başarılı ya da başarısız darbeler, katliamlar gibi), insanların düşünce sistemlerinde değişimlere yol açtığı da bir gerçektir. Hz. Osman’ın şehid edilmesi (h.18 Zilhicce 35/m.17 Haziran 656), İslâm tarihindeki fitne olaylarının başlangıcını belirleyen ve asırlarca sürececek olan ihtilafları tetikleyen çok ciddi bir sû-i kâd olaydır, **kötülüğün miladıdır**. Hz. Osman’ın şehid edilmesinden sonra Hz. Ali’ye bey’at edilmesi sükûneti sağlamaya yetmedi. Hz. Ayşe’nin liderliğindeki ordu ile Hz. Ali’nin ordusu arasında Cemal savaşı patlak verdi (h.13 Cemaziyevvel 36/m. 7 Kasım 656). Bu savaşta her iki tarafta da sahabeler yer almaktaydı ve birçok sahabe hayatını kaybetmişti. Bu savaşın ardından Muaviye ile Hz. Ali arasında Siffin savaşı (h.36/m.657) ve Hakemler Olayı yaşandı. Siffin

² Hadis İnkârcıları, Seba Yayınları Ankara 1998, 25

³ Sufi kelimesini ilk yüzyıllar için “*tasavvufa intisab etmiş kişi*” anlamında kullanamayız. Çünkü tasavvuf, felsefi bir hareket olarak birkaç asır sonra, yaklaşık 3. Hicri asırda doğmuştur. Burada sufi terimi ile daha çok zühd sahibi kişiler kastedilmektedir. Fakat, zühd hareketleri ve felsefesi sonradan tasavvufun teşekkülünde, tasavvuf da tarikatların ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Necmeddin Bardakçı, “*Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*”, Rağbet yayınları, İst. 2015.

savaşında da birçok sahabe hayatını kaybetmişti. Birkaç yıl içerisinde, siyasi arenada çok ciddi olaylar patlak vermiş, iç savaşlar yaşanmış, devlet parçalanmış, sahabe kanı akıtılmış, halife şehid edilmişti. Peygamberimizin sevgili torunu Hz. Hasan bir müddet hilafet davasını sürdürmekle beraber, sonradan bu talebinden vaz geçmişti. Muaviye'nin vefatından sonra Peygamberimizin küçük torunu Hz. Hüseyin'in h.61/m.680 tarihinde Kerbela'da hunharca şehid edilmesi ilk yüzyılın siyasi bilançosunun en acı olaylarından biridir.

Hicri 35 tarihinde Hz. Osman'ın şehid edilmesiyle başlayan ve h.61'de Hz. Hüseyin'in şehadetine kadar devam eden siyasi çalkantı dönemini *"Büyük Fitneler"* dönemi olarak isimlendirmemiz mümkündür.

Yukarıda siyasi olayların insanların düşünceleri üzerindeki etkilerinden söz etmiştik. Bu noktada, konumuz açısından soracağımız soru şudur: *Bu siyasi olaylarla hadis karşıtlığı arasında ne gibi bir sebep sonuç ilişkisi vardır? Başka bir deyişle, bazı kişiler ve gruplar hadis karşıtlığını geliştirirken bu atmosferden nasıl etkilenmiş olabilirler?*

Sahabenin Eleştirilmesi

Tarihi rolleri itibariyle baktığımızda, sahabenin biri *"Kur'an'a karşı"*, diğeri *"Hz. Peygamber'e karşı"* olmak üzere iki tarihsel görevinin olduğunu söyleyebiliriz. Sahabe, Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonra, Kur'an-ı Kerim'i iki kapak arasında toplamak (cem') suretiyle Mushaf'ı oluşturmuşlardır. İkinci olarak da Kur'an-ı Kerim'i her yönüyle tefsir etmek suretiyle O'nun sağlıklı bir şekilde anlaşılmasına gayret göstermişlerdir ki bu çabanın bir kısmını hadis ve sünnetin nakli oluşturmaktadır. Böylece sahabenin Kur'an'a karşı tarihi görevi tamamlanmış olmaktadır. Onların Hz. Peygamber'e karşı görevlerinden birisi, Hz. Peygamber'in söz ve fiillerinin gelecek nesillere mümkün olan en doğru şekilde nakledilmesi olmuştur. İkinci olarak da sünnetin yaşanması noktasında, fiili örneklik teşkil etmeleridir denebilir.

Sahabenin siyasi arenada Hz. Peygamber'den devraldıkları huzur ve sükûn ortamını sürdürmekte başarılı olup olmadıkları tartışılabilirse de Kur'an'a ve Hz. Peygamber'e karşı görevlerini yaptıkları açıktır. Bu bakımdan, oldukça erken dönemden itibaren İslâm (ehl-i sünnet) uleması, sahabenin âdil oldukları fikrini geliştirmişlerdir. Sahabenin âdil olması, onların Kur'an ve Hz. Peygamber karşısındaki rollerini başarıyla tamamladıklarını ifade etmekte olup, günahtan beri oldukları gibi bir düşüncüyü kapsamamaktadır. Sahabenin cerh ve ta'dil dışı tutulmasının en önemli nedeni, bize göre, İslâm'ın ilk taşıyıcısı olan bu neslin cerh edilmesinin, onların naklettikleri temel kaynaklar olan Kur'an ve sünnet üzerinde şüphe belirmesine yol açacak olması ihtimalidir. Çünkü, *"bir haberin doğruluğu, onu nakledenlerin güvenilirliği ile doğru orantılıdır"* düşüncesi cerh ve ta'dilin ana ilkesini teşkil etmektedir. Bu nedenledir ki "sahabenin adil oldukları hususunda bazı

bid'at gruplar dışında ayrılığa düşen olmamıştır.”⁴ Hatib Bağdadi (ö.h.463) konuyu daha da açıklayıcı tarzda şöyle demektedir: “Hz. Peygamber ile en son raviye varıncaya kadar isnadı muttasıl olan bir hadisle amel etmek, ancak tüm ravilerin adil oldukları kesinleşirse mümkün olabilir. Onların durumunu her yönü ile araştırmak gerekli ise de hadisi resulullah'a izafe eden bir sahabinin durumu araştırılmaz. Çünkü sahabilerin adil oldukları, Allah'ın onların adil olduklarını bildirmesi, temiz insanlar olduklarını haber vermesi ve onlar hakkında ayetler indirmesi ile kesinlik kazanmıştır.”⁵ Birkaç asır sonra yaşamış olan usul alimlerinin derlediği bu görüşler, aslında ilk asırda sahabe hakkında İslâm ümmetinin taşıdığı genel kanaati ifade etmektedir. Gerçekten de toplumun ezici çoğunluğu sahabenin önderliğini kabul etmiş ve bu noktada onları sorgulamamıştır. Bununla beraber, ilk kez ve oldukça önemli sonuçlar doğuracak biçimde, bir sahabiye karşı girişilen ihtilal, bu fotoğrafın çok dışına taşmıştır. Bu ihtilal ile beraber hem büyük bir sahabi, Müslümanların halifesi ciddi şekilde eleştirilmiş, hem de ihtilal sonucu şehid edilmiştir. Hz. Osman'ın eleştirildiği noktalar şunlardır: 1. Kur'an'ı topladıktan sonra Mushafı yaktırması, 2. Yolculukta namazı kısaltmadan kılması, 3. Kendisini resulullahtan üstün görmesi, Hz. Ebu Bekr ve Hz. Ömer'i alt dereceye indirgemesi, 4. Bedir'de ve Rıdvan bey'atında bulunmaması ve Uhud'dan geri dönmesi.⁶ İhtilale kalkışanlar Hz. Osman'ın büyük hatalar yaptığına, Allah'tan korkup tevbe etmesi ve halifelik makamını terk etmesi gerektiğine karar vermişlerdir.⁷ “Sahabe, Hz. Peygamber'in söz ve fiillerini bize kadar ulaştıran zincirin ilk halkasıdır. Bu ilk halka, özellikle hadis rivayeti açısından çok önemlidir. Çünkü onlar diğer raviler gibi olmayıp, hadisleri bizzat kaynağından işitmişlerdir. Eğer sözü kaynağından ilk işitenin güvenilirliği zedelenirse, nakledilen hadisin sıhhati üzerinde şüphe uyanacaktır. Böylece sahabenin eleştirilmesi doğrudan hadisin güvenilirliği ve otoritesine olumsuz etki yapacaktır.”⁸ Nitekim bunun örneklerini ilk fırkalardan olan Hariciler, Gulat-ı Rafıza ve bazı ehl-i bid'atın tutumlarında izlemek mümkündür. Hz. Ali'nin ordusundan ayrılarak Harûra'ya çekilen ilk Hariciler, Cemel ve Sıffin savaşlarına katılan sahabileri ve hakemeyn olayındaki tarafları küfürle itham ettikleri için⁹, onlardan gelen rivayetleri kabul etmemişlerdir. Hz. Ayşe ile bir kadının diyalogu Haricilerin hadis karşıtlığına çarpıcı bir örnektir: “Bir kadın Hz. Ayşe'ye ‘Bizden biri temiz olduktan sonra (hayız zamanında kılamadığı) namazını kaza etmeli mi? diye sordu. Hz. Ayşe, ‘Sen Harûri (Harici) misin? Biz Hz. Peygamber ile birlikte iken hayız olurduk da bize bunu emretmezdi (veya ‘biz bunu yapmazdık’) şeklinde cevap verdi.”¹⁰ Bu örnekte dikkatimizi çeken birkaç husus var; bu diyalogdan anlaşılmaktadır ki âdet gören kadın namazlarını kılamaması ve kılmadığı namazlarını da temiz günlerinde kaza etmemesi, o dönemde yerleşik bir uygulama

⁴ İbn Hacer, İsâbe, 1/10

⁵ Bağdadi, Kifaye, 93.

⁶ İbnu'l-Arabi, Avâsım, 61.

⁷ Taberi, Tarih, 4/333

⁸ Çakın, Hadis İncarları, 35.

⁹ Bağdadi, Abdulkahir, Fark, 55 vd., Şehristani, Milel, 1/201, Eş'ari, Makalât, 87 vd.

¹⁰ Buhari, Hayz, hadis no: 321, 1/71

(sünnet) idi. Yani, bu hüküm sadece rivayete dayanmakla kalmıyor, fakat aynı zamanda yerleşmiş uygulama ile de sübut kazanıyordu. Dolayısı ile Haricilerin rivayetin yanı sıra yerleşik sünneti de dikkate almadıkları görülmektedir. Haricilerin bu hadis ve sünnet karşıtı tavırlarının en önemli nedenlerinden birinin, sahabe hakkındaki menfi kanaatleri olduğu, diğerinin ise bu siyasi platformda uğradıkları hayal kırıklığı olduğu söylenebilir. Hayal kırıklıklarının sebebi, etrafında toplandıkları Hz. Ali ve diğer sahabilerden, istedikleri ve bekledikleri karşılığı görememeleridir. Çünkü onlar Hz. Ali'den Hz. Ayşe'nin tarafında olan kadınların ganimet olarak kabul edilmesini, hakemlerin verdikleri kararları reddetmesini talep ediyorlardı. Bunlar gerçekleşmemiştir; üstelik onların etrafındaki çember giderek daralmaktaydı. Siyasî arenadaki hayal kırıklıkları, Haricileri muhalefete itmiştir. Daha sonra da sahabeyi eleştiren bir din anlayışı geliştirmişlerdir.

Rafizi grupların sahabeye karşı menfi bir bakış açısı geliştirmeleri hadisleri reddetmelerinin sebeplerinden birini teşkil etmektedir. Hadis karşıtlığında sahabenin eleştirilmesinin etkisine dikkat çeken alimlerden biri Suyuti'dir (ö.h.911/m. 1505). Ona göre *"Rafizilerin garip işlerinden biri sahabeyi sapkın kabul etmeleri ve bu sapkın insanların rivayeti olduğu için de hadisleri reddetmeleridir."*¹¹ Watt, Rafiziler ile ilgili şu tespiti yapmaktadır: *"Rafizilerin temel doktrininin doğal bir sonucu da şuydu: İslâm'da özel bir konuma sahip olan sahabenin çoğunluğu, ölümünden sonra halife olarak Hz. Ali'yi tanımadıkları için Peygamber'in emrine isyan etmişlerdi. Dolayısı ile O'nun hadislerini nakletmeye layık değildiler. Rafiziler bu şekilde Şeriatın ya da İslâm hukukunun esasları olan hadisin hassas yapısını, bundan ötürü de hadisçi ve hukukçu alimler sınıfının gelişen tesir ve gücünü dinamitliyorlardı."*¹²

Siyasî Ortam

Baş tarafta panoramasını verdiğimiz siyasi karışıklık ortamı, bir taraftan sahabe hakkında menfi düşünce akımlarına zemin hazırlarken, diğer taraftan hadisler üzerinde de değişik eğilimlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Yine belirttiğimiz gibi, siyasal olaylar toplumun düşünce yapısını derinden etkileyebilir ve birtakım değişimlere yol açabilir. Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra patlak veren ve uzun süre devam eden iç kargaşa durumu, bazı Müslümanları ve bazı grupları içinden çıkılmaz sorunlarla karşı karşıya getirdi. Yapısı itibariyle siyasal şartların ürünü olan ve yine aynı şartlar içerisinde çözümlenmesi gereken bu olaylara, sonraki nesillerin açıklama ve yorumları dini bir hüviyet kazanmıştır. Başka bir deyişle, ortaya çıkışı ve gelişmesi toplumsal şartlarla izah edilebilecekken, olaylar dini nasslar çerçevesinde çözümlenmeye çalışılmıştır. Konumuz açısından bakılacak olursa, siyasal gruplar, kendi davalarının haklılığını gösterebilmek ve muhaliflerinin yanlışlığını ispatlayabilmek için, Kur'an-ı Kerim'den çok hadislere baş vurmuşlardır. Sahih olduğu bilinen rivayetler belli maksatlar çerçevesinde yorumlanırken, bazı

¹¹ Suyuti, Miftah, 45.

¹² Watt, Islamic Philosophy, 53.

gruplar hadis uydurmaktan geri durmamışlardır. Aslında saf olan Hadis malzemesi, ilk kez siyaset eliyle kirletilmeye başlanmış, durgun olan sular siyaset ile bulandırılmıştır. Mesela, Hz. Ayşe'nin ağzından, Hz. Peygamber'in "*ben Âdem oğullarının efendisiyim, Ali de Arapların efendisidir*"¹³ şeklinde hadis ileri sürülmüştür. Bu rivayetteki gariplik, Hz. Ayşe'den nakledilmiş olmasıdır. Hz. Ayşe bu hadisi biliyor olsaydı, Arapların efendisi olan Hz. Ali ile savaştırmaz, bilakis onun yanında yer alırdı. Siyasi arenada uydurulan bir rivayet te şöyledir: Abdullah b. Mesud anlatıyor: "*Bir grup cinin Hz. Peygamber'i ziyaret ettiği gece onunla beraberdim. Resulullah derin derin nefes aldı. 'Bu halin nedir ya resulullah' dedim. 'Öleceğim haber verildi' dedi. 'Öyleyse halife tayin et' dedim, 'kimi' diye sordu...'Ali b. Ebi Talib'i' dedim. Bunun üzerine, 'hayatımı elinde tutana yemin olsun ki eğer Ali'ye itaat ederlerse hepsi cennete girer' buyurdu*"¹⁴. Bu rivayette görüldüğü gibi, Hz. Ali'nin halifeliği bizzat Hz. Peygamber tarafından övülmüş ve Müslümanlar ona biate teşvik edilmiştir. Bunun Ali taraftarlarınca, muhtemelen Rafiziler tarafından uydurulduğu açıktır. Bir siyasi figürü metheden bu ve benzeri rivayeti, karşı grup ya tevil edecek ya da reddedecektir. Fakat muhaliflerin de boş durmayıp hadis uydurduklarına şahit olunmuştur. Muaviye taraftarları da Muaviye'nin faziletlerine dair hadis uydurmuşlardır. "*Allah katında güvenilir üç kimse vardır: ben, Cibril ve Muaviye*"¹⁵ hadisi bunlardan biridir. Muaviye taraftarları, "*Muaviye'yi benim minberimde hutbe okurken görürseniz onu kabul ediniz (ona bey'at ediniz)*"¹⁶ hadisini uydururken, Ali taraftarları da "*Muaviye'yi benim minberimde hutbe okurken görürseniz onu öldürünüz*"¹⁷ şeklinde bir rivayeti yaymışlardır.

Siyasal olayların zihinleri bulandırdığı böyle bir atmosfer içerisinde, bu ve benzeri rivayetlerin halk arasında yayılması karşısında müslümanlar hadisler karşısında nasıl bir tavır içerisine girmiş olabilirler? Ulemanın erken dönemden itibaren bu gibi rivayetlere karşı halkı uyardığı, uydurma rivayetleri mümkün olduğu kadar ayıklamaya çalıştığı malumdur. Fakat rivayetlerin sahihini sakiminden ayırt etme yetisine sahip olmayan insanların, içlerindeki şüpheyi hadislere karşı da yöneltmiş oldukları düşünülebilir. Tabii böyle bir olumsuz tepki, çok miktarda uydurma hadise maruz kalan kimseler açısından mümkün olabilir. Çünkü olumsuzluklara daha sık maruz kalanların, genelin bu şekilde olumsuzluklardan ibaret olduğu yanılışına düştükleri görülen bir durumdur. Nitekim, günümüzde bazı mesleklerde çalışan insanların, mesela görevleri gereği sürekli suç ve suçlularla karşılaşan emniyet mensuplarının, hayatın bütününe dair

¹³ Hakim, Müstedrek, hadis no:4625, 3/133. Hakim, bu hadisin isnadının sahih olduğunu, isnadında yer alan Ömer b. El-Hasen nedeniyle Buhari ve Müslim'in şartlarına göre sahih olduğunu söyleyemediğini, ifade etmektedir. Zehebi ise Ömer b. Hasen el-Râsibi'nin bu hadisi uydurduğunu söylemektedir. Taberani de bu hadisi Enes b. Malik'ten rivayet etmekte ve ferd hükmünü vermektedir. Taberani, Mu'cemu'l-Evsat, hadis no:1468, 2/127.

¹⁴ İbnü'l-Cevzi, Mevzûat, 1/346.

¹⁵ Şevkâni, Fevâid, 404; Suyuti, Leâli, 1/418.

¹⁶ İbnü'l-Cevzi, Mevzûat, 2/27; Suyuti, age, 1/418.

¹⁷ İbn Arrâk, Tenzihu's-Şeria, 2/8; Şevkâni, 407.

olumsuz nitelermelerde bulunmaları imkan dahilindedir. Yine günümüzde sürekli hastalık ve hasta ile muhatap olan doktorların topluma ve hayata bakışlarında birtakım farklılaşmaların olması doğaldır. İlahiyat sahasında, alanı itibariyle bol miktarda uydurma rivayetle karşılaşan uzmanların, hadis külliyyatına karşı şüpheli bir tavır geliştirdikleri sık gözlemlenen bir durumdur. İlk asırlar için de durumun farklı olmadığı söylenebilir. Siyasetin karıştırdığı ortamda, siyasi taraf olanların, kişi veya grup ölçeğinde rivayet malzemesine karşı, şüpheli fikirler geliştirmeleri mümkündür.

Bu olumsuz atmosfer Cemel ve Sıffin ile bitmemiştir; Hz. Hüseyin'in şehid edilmesine kadar (h. 61/m. 680) devam etmiştir. Hz. Hasan ve Hüseyin'in konu edinildiği hadisler, hilafet çekişmelerinden biraz sonra veya hicri 61 yılından sonra ortaya sürülmüş olabilir. Mesela bunlardan biri şöyledir: *"Göğe yükseldiğim gece cennet kapısı üzerinde 'lâ ilâhe illallah, Muhammedun resulullah, Ali Allah'ın sevgilisi, Hasan ve Hüseyin Allah'ın salih kullarıdır' yazılı olduğunu gördüm."*¹⁸ Siyasi çekişme ve çatışmalar, içeride *"fitne"* diye isimlendirilen felaketi yaratmakla kalmamış, fakat bazı Müslüman kişi ve grupların zihninde hadisin otoritesi ve değerine dair ciddi kuşkular da üretmiştir.

Haricî Tavrı

Yukarıda ilk ortaya çıkan hadis karşıtı grupları ele alırken Haricilerden bahsetmiştik. Haricilerin ve dolayısı ile Hariciliğin tabiatının bu karşı tavır alışı ciddi bir rol oynadığını düşünebiliriz. Onlar çok kısa zamanda çok marjinal fikirler geliştirmişlerdir. Fakat belirtmeliyiz ki Haricilerin sahip oldukları fikirler, bize sonraki eserler tarafından nakledildiği için, bu fikirlerin nasıl bir kronolojik seyir izlediğini tam olarak tespit edemiyoruz. Yine de *"sahabenin tekfiri"* gibi inançların en erken ve hatta Sıffin'in hemen ardından doğup geliştiği açıktır. Yukarıda verdiğimiz Hz. Ayşe örneğinde görüldüğü gibi, onların rivayete ve sünnete karşı (sadece Kur'an'ı esas aldığı ileri süren) bir tavır içerisine aynı dönemde girdikleri söylenebilir. Bu bakımdan Hariciler hakkında sonraki kaynaklarda yapılan tespitler doğrudur. Mesela onların *"lâ hükme illâ lillah/Allah'tan başka hüküm verecek yoktur"*¹⁹ sloganı, hem hakemeyn olayını hem de sahabileri ve tabii ki zımında rivayetleri geçersiz kılan anlayışlarını yansıtmaktadır. Hariciler, özellikle onların bir kolu olan Ezârika, *"yalnız Kur'an'ı dikkate alarak sünneti ihmal ediyorlardı. Zira bunlar, Yahudiler ve Hristiyanlar gibi, peygamberlerin zalim olmalarını caiz görüyor ve bir peygamberin bi'setinden evvel veya sonra kafir olmasını tecviz ediyorlardı."*²⁰ Bunlar, *"Mücmel ayetleri tefsir eden hadislerden başka, Kur'an'da mevcut olmayan bir hükmü muhtevî hadisleri ihmal ederlerdi."*²¹ Hz. Ali'nin Haricileri ikna etmek için Abdullah b. Abbas'ı onlara elçi

¹⁸ İbnü'l-Cevzi, İlel, 1/257.

¹⁹ İbn Sa'd, Tabakât, 3/32.

²⁰ Şehristani, Milel, 1/211, İzmirli, Muhassal, 82.

²¹ Yaltkaya, İslâm'da İlk Fikri Hareketler, 12.

olarak gönderirken, “sadece Kur’an’dan delil getirmesini, hadislerle dayanarak onları ikna etmeye çalışmamasını”²² tavsiye etmesi Haricilerin rivayetlere sıcak bakmadıklarını gösteren manidar bir örnektir.

Haricileri hadisleri inkâra götüren sebeplerden birinin “sahabeyi kötüleremeleri/tekrar etmeleri” olduğunu az önce belirtmiştik. Buna dair delilleri yerinde verdik. Burada onları hadis karşıtlığına sevk eden bir başka önemli nedene temas edeceğimiz ki o da Haricilerin ve Harici zihniyetin doğasıdır. Haricilerin büyük çoğunluğu Bedevilerden meydana gelmekteydi. Yemen gibi uzak bölge insanlarından, belki de Hz. Ebu Bekir zamanında isyan eden kabilelerden katılımların da aralarında bulunabileceği var sayılabilir.²³ Özellikle ilk Haricilerin içinde ciddi oranda Bedevi nüfus ve bazı isyankâr kabile fertlerinin bulunduğu şeklindeki bu tahminimiz doğru ise, onların rivayetlere ve Kur’an’da bulunmayan sünnete karşı neden olumsuz tavır sergiledikleri daha kolay açıklanabilir. Haricilerin Hz. Ali ile diyalogları esnasında ortaya sergiledikleri tavır ve yaptıkları suçlamalar, onların olayları ne kadar yüzeysel algıladıklarını ortaya koymaktadır. Bu suçlamalardan birisi, Cemel savaşında, yenilen Hz. Ayşe’nin ordusundaki malların ganimet sayıldığı halde, kadınların neden cariye olarak paylaşılmadığıdır. İkinci suçlama noktası, hakemler olayında, Muaviye tarafının “emiru’l-müminin” sıfatına itiraz etmesi üzerine, neden bu sıfatı anlaşılmadan sildirdiği şeklindedir. Haricilerin Hz. Ali’ye yönelttiği suçlamalardan bir başkası, “eğer layık isem beni halife yapın, layık değilsem beni halife yapmayın” diye hakemlere söylediği sözdür.²⁴ Bu örneklerde görüldüğü gibi, Haricilerin hadislerle karşı çıkmasında Bedevi tabiatlarının etkisi muhakkaktır. Bedevi tabiat, düşünce ve olayların arka planını merak etmez, söz ve davranışların hikmet ve nedenlerini dikkate almaz. Kişileri, davranışları, fikirleri ve olayları gördüğünden ibaret zannederek yüzeysel değerlendirmelerde bulunur. Bedevi tabiatın rivayetlere olumsuz bakıştaki etkisi açıktır ve her çağda, her toplumda bu zihin yapısının örneklerine rastlamak mümkündür.

Dini Ve Kültürel Etkileşim

İslâm, büyük kültür, din ve medeniyetlerden uzak bir coğrafyada doğdu. Hicaz’da Yahudi toplulukları ve bazı Hıristiyanlar vardı. Ayrıca Mekke ve Medineliler ticaret yolculuklarında kuzeyde Şam’da ve güneyde Yemen’de değişik toplumlarla karşılaşmaktaydılar. Hicaz Araplarının bu medeniyet ve kültürlerden habersiz oldukları söylenemez; ne var ki bu iletişim ve etkileşim oldukça sınırlı olup, Arap inancı ve yaşamında etkileri yoktu.

Oldukça erken bir dönemde, ilk dört halife zamanında kuzey Afrika, orta doğu ve İran fethedilmiş, Mâverâünnehr kapılarına dayanılmıştı. Birinci yüzyıl

²² Suyuti, Miftah, 35.

²³ Çakın, Hadis İnkarcıları, 99.

²⁴ Haricilerin Hz. Aliye yönelttikleri suçlamalar için bkz. Bağdadi, Fark, 58-60.

içerisinde orta Asya'nın fethi de gerçekleşmeye başlamıştı. İslâm gelmeden önce bu geniş alanda pek çok ve çeşitli din ve kültürler yaşamaktaydı. İslâm bunların üzerine gelmiş ve doğal olarak önceki din ve kültürlerle etkileşmeye girmiştir. Bu noktada, İslâm dünyasına katılan ülkelerin dini ve kültürel panoramasını çizerek, hadis karşıtlığının ortaya çıkmasında bu yabancı faktörlerin ne gibi etkilerinin olabileceği üzerinde durabiliriz.

Anadolu'nun doğusu, Suriye ve Irak havzası, İran toprakları Bizans ile Pers devleti arasındaki hakimiyet mücadelelerine sahne olmuştur²⁵. İki devlet arasındaki savaşların yanı sıra kültür ve dinlerin de buralarda hakimiyet mücadelesi verdikleri kabul edilebilir. Bizans'ın buralardaki etkisi, Helenistik Yunan kültürünün ve Hıristiyanlığın yayılması şeklinde olmuştur.²⁶ Ortadoks hıristiyanlıktan ayrı düşen ve onların baskılarına maruz kalan Monofizitler Suriye bölgesine yerleşmişlerdi.²⁷ Mısır'da özellikle İskenderiye şehri Helenistik kültürün canlı bir merkezi durumundaydı.²⁸ Felsefi akımlardan Yeni Eflatunculuk, İskenderiye'de gayet canlıydı.²⁹ Antakya, Nusaybin, Urfa ve Harran şehirleri Bizans hakimiyetinde uzun süre kalmakla beraber, hâl-i hazırda Sabiîliğin merkezi olma konumlarını koruyorlardı.³⁰ İslâm öncesi İran'da en yaygın inanç sistemleri Mecusilik, Zerdüştlük, Maniheizm ve Mazdekizm idi.³¹ Orta Asya'da da Budizm, Mecusilik, Hıristiyanlık, Yahudilik ve Maniheizm yer almaktaydı.³²

Şimdi, dini ve kültürel çeşitliliğin, hadis inkarına etkisinin olup olmadığını ve ne denli etkili olduğunu inceleyebiliriz. Öncelikle belirtmek gerekir ki İslâm bu coğrafyalara iki önemli taşıyıcı güç ile gelmiştir: Kur'an-ı Kerim ve sünnet. Sünnetin taşıyıcısı da öncelikle sahabenin dini yaşam şekli, ardından rivayet malzemesidir. Yani İslâm sadece o beldeleri fethetmekle kalmamış, o da kendi değerler sistemini, kendi kaynaklarını ve yaşam öngörüsünü beraberinde getirerek halk kitlelerine sunmuştur. İdealist bir Müslüman, bu değerler sisteminin ve yaşam biçiminin yerli halklar tarafından hemencecik kabul edilip benimsendiğini var sayabilirse de bunun o kadar kolay olmadığı kolayca tahmin edilebilir. Öyle görülüyor ki yerli inanç ve kültürler daha uzun zaman devam etmiştir ve bunların kalıntılarını bugün dahi görmek mümkündür. Yerel kitlelerin İslâm karşısında birkaç türlü tavır geliştirmiş olabileceklerini düşünebiliriz. Şüphesiz ki birçok insan İslâm'ın evrensel değerlerini ve yaşam şeklini gönülden kabul ederek Müslümanlığı tercih ettiler. Aksi takdirde İslâm'ın bu geniş coğrafyada tutunması mümkün olamazdı. Bu insanların dahi eski inanç, gelenek, kültür ve yaşam biçimlerini İslâm'ın potasında eriterek, İslâm ile

²⁵ Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, 10.

²⁶ O'leary de Lacy, İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri, 11.

²⁷ Mantran, İslâm'ın Yayılış Tarihi, 89; Bayraktar, İslâm Felsefesine Giriş, 35 vd.

²⁸ Ahmed Emin, Fecr, 85.

²⁹ O'leary, 16.

³⁰ Geniş bilgi için bkz. Bayraktar, 38-40; Barthold, 10.

³¹ Nasr, Seyyid Hüseyin, Religion in The Middle East, 96-98.

³² Kurt, Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci, 219-229.

uyumlu hale getirerek devam ettirdikleri söylenebilir.³³ Bu yaklaşımı İslâm adına olumlu karşılamak mümkündür. Çünkü bizim tahminimize göre, hadis karşıtı hareketler bu tavrı benimseyen kitleler arasından çıkmamıştır. Fakat ikinci bir yaklaşım tarzı olarak, yerel inanç ve kültürler, kendi varlıklarını İslâmi görüntü altına gizleyerek devam ettirme çabasına girmişler ve bu noktada birtakım fırkalar oluşturmuşlardır. Mesela bazı teorilere göre, İslâm'daki Mücessime ve Müşebbihe fırkaları, İslâm öncesi İran'ın dini olan Zerdüştlüğün izlerini taşımaktadır. Zerdüştlüğe göre, "tabiatın tezahürleri", "Tanrısal oluşlardır"; bu bakımdan güneşe "Allah'ın gözü" ve ışığa da "Allah'ın oğlu" sıfatını yüklemişlerdir.³⁴ Bu nedenle Mücessime ve Müşebbihe fırkaları, teşbih ifade eden hadisler uydurdukları gibi, Allah'ı tenzih eden hadisleri reddetmişlerdir.³⁵ Bu önekte İslâm öncesi inançların hadislerle karşı tavrı alınmasındaki etkisi açıkça görülmektedir. İslâm edebiyatında Mücessime ve Müşebbihe gibi fırkalar ile İslâm'ı tahrif etmeye yönelik planlı ve maksatlı hareketlerin mensupları için "zındık" tanımlaması kullanılmaktadır. Zındıklığın menşei olarak ta daima İslâm öncesi din ve kültürlerin mensupları gösterilmiştir. Mutezile'nin kelim sisteminin gelişiminde Yunan felsefesinin ve Zerdüştlüğün etkisinden bahsedilmektedir.³⁶ Mesela Aristo ve Eflatun'a göre tanrı, alemdeki iyi işleri idare eden ve kötülüklerde rolü olmayan bir varlıktır. Zerdüştlüğe göre de alemde iki güç (iki ilah) vardır. Nur ve zulmet olan bu iki güç, sürekli bir mücadele halindedir. Alemdeki bütün iyi işler iyi güç (Ahuramazda) ve bütün kötülükler şer güç (Ehiremen) tarafından yaratılır. Mutezile de hayır ve şerrin Allah'tan geldiğini ifade eden hadisleri reddetmiştir. Bilindiği gibi, Cibril hadisinde "*kadere, hayrın ve şerrin Allah'tan geldiğine iman etmek*" cümlesi yer alır. Mutezile'nin çıkışından itibaren bu kader anlayışının ve dolayısı ile onu tespit eden rivayetlerin reddedilmesi vardır.³⁷

Emevilerin Kavmiyetçi Politikaları

İslâm evrensel bir din olması itibariyle her ırka hitap etmiştir. Allah, "*sizi bir erkekle bir dışiden yarattık, sonra sizi tanışmanız için milletlere ve kabilelere ayırdık. Allah katında en mükerreminiz, en muttaki olanınızdır*" (49.Hucurat.13) buyurmaktadır. Hz. Peygamber de veda hutbesinde, "*acemin Arab'a, Arab'ın aceme üstünlüğü yoktur*"³⁸ demek suretiyle, İslâm'ın insanlığa bakışını ortaya koymuştur.

³³ Bkz. Emin, Fecr, 94.

³⁴ Bkz. Emin, Fecr, 99.

³⁵ Bu fırkaların uydurdukları hadislerle örnek olarak bkz. Kandemir, Mevzu Hadisler, 46.

³⁶ Bkz. Emin, Fecr, 99 vd; Gazali, Faysal, 58.

³⁷ Işık, Kemal, Mutezile'nin Doğuşu ve Kelami Görüşleri, AÜİF Yayınları Ankara 1967, 41. Mutezile'nin hadisleri kısmen reddetmesi ile ilgili tartımlar için bkz. Kamil Çakın, Hadis İnkarcıları, Seba Yayınları Ankara 1998.

³⁸ Ahmed b. Hanbel bu hadisi meçhul bir sahabiden rivayet etmiştir. Bkz: Müsned, hadis no:23489, 38/474. Beyhaki, aynı hadisi ebu Nadra tarihi ile Cabir b. Abdillan vasıtasıyla rivayet ederek, meçhul sahabiyi Cabir olarak tasrih etmiştir. Bkz. Beyhaki, Şuabu'l-İman, hadis no: 4774, 7/132.

Dört halife zamanına kadar bu ilkeye riayet edildiği görülmektedir. Fakat Emevilerin iktidar olmalarından itibaren yavaş yavaş kavmiyetçi politikalar uygulamaya konmuş, Araplar ile Arap olmayanlar arasında ayırım yapılmaya başlanmıştır. Gelişen kavmiyetçilik cereyanının etkisiyle, İslâm ibadet ve ahlakının yanı sıra, Arap (özellikle Hicaz) kültürü hadisler ve fıkıh aracılığıyla Arap olmayan toplumlara verilmeye çalışılmıştır. Mesela, Hz. Peygamber'in *"imamlar Kureyş'ten olur"* hadisi³⁹ ile Hicaz bölgesi Arapları arasında Kureyş'in siyasi liderlik vasfının altını çizen sosyoloji tespiti, Arap olmayanların siyasi iktidar yollarını kapatacak şekilde yorumlanmıştır. Bu nedenle kendini Araplardan farklı görmeyen diğer topluluklar, bu kavmiyetçi yorumlar karşısında tepkisel tavır almışlardır. Bu tepkilerin bazen de doğrudan hadise karşı yönelebileceği aşikardır. Fıkıhçıların evlilikte küfüvvet (eşitlik) konusunda, Arap olmayan bir erkeği bir Arap kadına, Kureyş'ten olmayan birini de Kureyşli bir kadına denk görmemeleri, kavmiyetçiliğin fıkıha etkilerinin açık örneklerinden biridir.⁴⁰ Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Burada şu hususun altını çizmekte yarar vardır; insanlar, mensubu oldukları kültürel değerleri koruma iç güdüsüne sahiptirler. Normal zamanlarda kültürün yaşanmasından ibaret olan bu vasıf, kültürün dışarıdan gelen bir tehdit karşısında savunmacı ve korumacı bir niteliğe bürünür. Karşı kültüre ve karşı kültürün taşıyıcılarına karşı tepkisel tavırlar ortaya çıkar. Burada karşı kültür, yerel halka göre, Arap kültürüdür ve onun taşıyıcısı konumundaki vasıta da hadisler ve fıkıh olarak algılanır. Şiiliğin İran coğrafyasında persler ve bazı Türkler arasında yayılmasında, ayrıca Türklerin Hanefi-Maturidi mezheplerini kabul etmelerinde bu savunma içgüdüsünün ciddi etkisi olabilir. Philip Hitti buna dair şöyle bir tespit yapmaktadır: *"Fakat itaat altına alınmış bu milletin ruhu (Persleri kastediyor) yeniden canlanacak ve ihmale uğramış dilini de yeniden diriltecekti."*⁴¹ Persler gibi Türklerin de asimilasyona dirençli oldukları malumdur. Orta Asya'nın ele geçirilmesinden sonra, köle ya da asker olarak İslâm ülkesinin başkentine getirilen Türkler, Arap kültür hegemonyasına teslim olmamışlardır. Jean-Paul Roux, Von Grünebaum'un şu tespitlerini aktarmaktadır: *"...ama ondan da çok heyecan veren şey, (Türklerin) asimilasyona karşı dirençleriydi; doğdukları ülkeye bağlılıkları basit bir nostalji olarak görülemez; aksine son derecede ürkütücü sonuçlar içerir. Çünkü Türkler için, İslâmiyetin kalbine yerleşmiş olsalar da, topluluğun birbirine bağlılığı Müslüman cemaate aidiyetten önce geliyordu."*⁴² Müslüman olan Türklerin Anadolu'ya geçmeden önce İran'a gelip yerleşmelerinden sonra, Araplaşma tehlikesine karşı, dilde Farsçayı canlandırarak

³⁹ Ma'mer b. Raşid'de Hz. Ali'den mevkuf olarak bu şekilde nakledilmiştir (Fadâilu Kureyş, hadis no:19903, 11/58). Aynı hadisin merfu isnadı da söz konusudur (Beyhaki, es-Sünenü'l-Kübrâ, hadis no:16540, 8/247). Hadis Buhari ve Müslim gibi kaynaklarda *"bu iş (halifelik) Kureyş'tedir..."* şeklinde merfu olarak nakledilmiştir (Buhari, Menakıb, hadis no:3500, 4/179.).

⁴⁰ Evlilikte denklik konusunda detaylı bilgi için bkz. Mehmet Dirik, İslâm Aile Hukukuna Göre Evlenmede Eşler Arasında Denklik, İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi 2015, 26/229-262.

⁴¹ Hitti, İslâm Tarihi, 1/240.

⁴² Türklerin Tarihi, 185.

Arapçanın karşısına Farsça ile çıkmaları⁴³; fıkhıta Hanefiliği ve itikatta Maturidiliği benimseyerek, bir bakıma Araplar tarafından tercih edilen Şafiilik ve Eş'ariliğe karşı durmaları, canlanan kavmiyetçi öz savunmacılığın sonucu olsa gerektir. Bayraktar'ın bu konudaki tespiti şöyledir: "...buna ilaveten, İslâm tarihinde 'milliyetçilik' veya 'kabilecilik' olarak adlandırabileceğimiz 'şuubiyye' hareketi ile beraber kendi kültürlerinin Arap kültüründen üstün olduğunu gösterme çabası içine girmeleri sonucu, eski İran düşüncelerine canlandırmak ve onları yeniden yeni ortamda tanıtmaya yönelik tercümelele..."⁴⁴

Bu ortam içerisinde, milli varlıklarını koruma eğilimi içine girmiş olan milletlerin (bazı fertlerinin), karşıt ve saldırgan kültür olarak kabul ettikleri Arap kültürüne karşı çıkarken, o kültürün taşıyıcısı olduğunu düşündükleri hadislere (bazı hadislere) karşı çıktıkları düşünülebilir. Orta Asya'ya muzaffer olarak giren Müslüman orduların, dinin özüne ait olmayan bazı uygulamaları din ve Hz. Peygamber'in mutlak emri gibi aşlamaya çalışmaları hadis ve sünnet kültürüne karşı olumsuz tavır takınılmasına neden olmuştur. İslâm'ın adalet, hakkaniyet, insaf, yardımlaşma ve merhamet gibi pek çok ilkesel esasları dururken, böyle yüzeysel konulara önem verilmesi, hadis malzemesine karşı bir antipatinin doğmasına da sebep olmuş olabilir. Mesela Ömer b. Abdulaziz zamanında bu tarz uygulamalara son verilmesi, Mâverâünnehr halkının İslâm'a daha çok yaklaşmasını sağladı. Ömer b. Abdulaziz, Mevali denilen yerli halkla Arapları eşit statüye getirdi. Savaşlara katılan yerli halka ganimetten pay verdi ve onlardan vergi alınmasını yasakladı. Horasan valisi olan Cerrah b. Abdullah, vergi gelirlerinin azalacağından endişe ederek, yerli halkın samimiyetinden şüphe ettiğini söyleyip, onların sünnet olmaları şartının getirilmesini halifeden talep etti. Buna sinirlenen halife, "*fitne çıkarmaya sen onlardan daha yatkınsın*" diyerek Cerrah'ı azarladı ve bir süre sonra görevinden azletti.⁴⁵ Bu olayda Emevilerin yanlış politikalarına dair çarpıcı bir örnek görüyoruz. Benzeri tutumların çok defa yaşandığını var saymak mümkündür. Bütün bunlar, sadece yerli halkların İslâmlaşma sürecini geciktirmekle kalmamış, fakat aynı zamanda Arap kültür ve hakimiyetinin taşıyıcısı olarak görülen hadislere karşı da olumsuz tavırların gelişmesine yol açmıştır.

İlk Kelâmî Tartışmalar

Fitne olaylarının hemen ertesinde, bazı temel kelâmî problemleri tartışarak neş'et eden dört fırkadan bahsetmek mümkündür: 1-Hariciler, 2-Mürcie, 3-Cebriyye, 4-Kaderiyye. Hariciler mürtekibu'l-kebirenin (büyük günah işleyen mü'min) tevbe

⁴³ "Türklerin sık sık bilinçli ya da bilinçsizce İran'ın savunmacılığına soyunmaları kesinlikle bir rastlantı değildi. Gazneliler ve Selçuklular Farsça konuşmuş ve İran sanatına özgünlüğünü tüm gücüyle ortaya koyma olanağı sağlamışlardır ve İran edebiyatı onların döneminde en yüksek seviyeye ulaşmıştır" (Jean-Paul Roux, Türklerin Tarihi, 186).

⁴⁴ Bayraktar, 76.

⁴⁵ Kurt, Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci, 175.

etmediği takdirde cehennemlik olduğunu dillendirmeye başlamıştı.⁴⁶ Hariciler bununla sahabeyi kastediyordu. Bu da onların yukarıda serdettiğimiz “sahabenin kötülenmesi” fikirlerine argüman oluşturmaktaydı. Erken dönemde ortaya çıkan Mürcie, Haricilerin sahabe hakkındaki bu görüşlerine karşı çıkma sadedinde, mürtekibu'l-kebirenin durumunun ahirete ertelenmesi (bu konuda sükût edilerek, kararın Allah'a bırakılması) gerektiği düşüncesini ortaya atmışlardır. Mürcie, başlangıçta amellerin imana zarar vermeyeceğini söylemişti.⁴⁷ Daha sonra bunu daha da geliştirerek, kötü amellerin (günahın) imana zarar vermeyeceği şekline dönüşmüştü. İman, Allah'ı bilmekten ibaret görülmekle beraber, bazen buna “dil ile ikrar” ve “Allah'ı sevmek” gibi unsurlar da eklenmişti.⁴⁸ İmanda artma ve eksilme olmayacağı düşüncesi de Mürcie'nin bu aşamada geliştirdiği esasları arasında yer almıştır. Cebriyye, muhtemelen sahabeyi tekfir edilmekten kurtarmak için, insanların yaptıkları fiilleri yapmak zorunda oldukları ve fiillerinde sorumlu olmadıkları düşüncesini ortaya atmışlardır. “Bizler yaptığımız amelleri işlemeye mecburuz, başkasını yapmaya gücümüz yetmez” cümlesi onların sloganı olmuştu.⁴⁹ Cebriyye'nin bu katı “kaderci” anlayışının aksine, Kaderiyye fırkası -ki sonradan Mutezile tarafından temsil edilecektir- “insan iradesinin hür olduğu, irade hürriyetinin de sorumluluğu gerektireceği” fikrini ortaya atmıştır.⁵⁰ Bunların en önemli sloganı “Lâ kader, el-emru bi'l-unf/kader yoktur, iş burnunun ucundadır” olmuştur.⁵¹ Yani “bir iş, sen yaparsan olur, yapmazsan olmaz; tercih sana aittir ve güç senindir”, demektir.

Bu fırkaların her birisi, ayetleri kendi fikir sistemleri içerisinde tevil ederken, fikirlerine uymayan hadisleri reddediyorlardı. Haricileri ele alalım; sahabeyi tekfir eden ve büyük günah işleyenleri ebediyen cehennemlik kabul eden bu grubun, Hz. Peygamber'den nakledilen ve sahabeyi öven, sahabenin örnek ve önderliğini vurgulayan hadisleri kabul etmesi imkansızdır. Büyük günah işleyeni tekfir ettiklerine göre, Hz. Peygamber'in günahkar mü'mine şefaate edeceğine dair hadisleri kabule yanaşmamaları doğaldır. Sahabeden bazı zatların faziletini, mesela onlar için asla affedilmeyecek bir kişi olan Hz. Ali'nin faziletlerini dile getiren sahih rivayetleri şüpheyle karşılamış olmaları açıktır. Hariciler aleyhine uydurulan hadisler de onların bu hadis karşıtlığını perçinlemiş olabilir. Mesela bunlardan birinde, “Abdullah b. Ebi Evfâ, (Said b. Cemhân'a), ‘babana ne yaptılar’ diye sorar. Said, ‘babamı Ezarika öldürdü’ deyince, İbn Ebi Evfâ, ‘Allah onlara lanet etsin, resulullah bize onların cehennem köpekleri olduklarına haber verdi’ demiştir.⁵² Bu gibi uydurma rivayetler de Haricilerin tepkisini çekmiş olmalıdır.

⁴⁶ Şehristani, Milel, 1/198.

⁴⁷ Ahmed Emin, Fecr, 279.

⁴⁸ Eşari, Makalât, 133-134.

⁴⁹ Ahmed Emin, Fecr, 283.

⁵⁰ Cehmiyye adı ile de anılan bu fırkanın fikirleri için bkz. Ebu Said Osman b. Said ed-Darimi, Kitabu'r-red alâ'l-Cehmiyye, Beyrut 1402/1982.

⁵¹ Müslim, hadis no:8, 1/36.

⁵² Suyuti, Hasâis, 3/18.

Kaderiyye/Cehmiyye/Mutezile fırkaları, kaderi reddettikleri için, ayetleri bu *doğrultuda* yorumlamışlar ve kaderi tespit eden rivayetleri reddetmişlerdir. Mesela İmran b. Hüseyin bir gün Hz. Peygamber'e, "cennetlik olan ile cehennemlik olan (şimdiden) malum mudur" diye sorunca, Hz. Peygamber "evet" cevabını vermiştir. Bunun üzerine İmran, "o taktirde niçin amel edilsin ki" deyince, Hz. Peygamber, "her insan (her canlı) yaratıldığı şeye meyillidir/o iş onun için kolaylaştırılmıştır" buyurmuştur.⁵³ Hadis külliyatında sahih olarak nakledilen bu rivayetin, Kaderiyye tarafından kabul edilmesi imkansızdır. Yine insanın ecelinin, rızkının, amelinin ve şaki veya said (cennetlik veya cehennemlik) olup olmayacağını ana karnundayken yazıldığını haber veren "kırk gün hadisi"⁵⁴, bu fırkaların sistemlerine ters düşmekte olduğundan yer bulmamıştır. Bazen de Mutezile'de kaderi tespit eden hadislerin tevil edildiğini görmekteyiz.⁵⁵

Felsefenin Etkileri

Burada özellikle Yunan felsefesini konu ediniyoruz. Müslümanların Yunan felsefesiyle tanışmaları Mısır, Şam ve Irak bölgelerinin fethiyle başladığını söylemek mümkündür. Halife Me'mun zamanında Beytu'l-hikmelerin kurularak felsefi eserlerin Arapça'ya çevirisi daha sonradır. Me'mun h. 193'te tahta geçmiş ve 218'de ölünceye kadar halifelik yapmıştır. Bu süre zarfında Mutezile mezhebinin resmîyet kazanmasında en etkili isim olmuştur. Felsefenin Me'mun zamanında başlayan ve ondan sonra da bir süre devam eden etkisi açıktır. Yine de Müslümanların felsefeyle tanışmaları daha erkendir ve hadis karşıtlığındaki rolü inkar edilemeyecek kadar ortadadır. Yunan filozoflarından Aristo ve Eflatun'un fikirleri Mutezile kelamında etkili olmuştur.⁵⁶ Aristo mükemmel bir Tanrı fikrine ulaşmaya çalışmıştı. Tanrı'yı pek çok noksan sıfattan arındırılmış olmasına rağmen, yaratma gücü olmayan bir Tanrı tasavvur etmişti.⁵⁷ Eflatun, hiç değilse iyi şeyleri yaratan bir Tanrı düşünmekteydi.⁵⁸ Aristo'daki yaratma gücü olmayan Tanrı düşüncesi ile Eflatun'un iyi olanı yaratan Tanrı fikri, Mutezile'nin e'alu'l-ibad tartışmalarında kendini hissettirmektedir. Gazali de Mutezile ile Yunan felsefesi arasındaki paralelliğe dikkat çekmiştir.⁵⁹ Mesela Mutezile'ye göre Allah zulmü ve kötülükleri yaratmaz.⁶⁰ Hatta

⁵³ Müslim, Kader, hadis no: 9(2649), 4/2041.

⁵⁴ Bu hadis hakkında geniş bilgi için bkz. Murat Arslan, Kırk Gün Hadisinin İsnad ve Metin Yönünden Değerlendirilmesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens., Ankara 2006.

⁵⁵ Mutezile'nin kader konusundaki görüşleri için bkz. Abdulhamid Sinanoğlu, İslâm Düşüncesinin İlk Özgürlükçü Hareketi Mutezile'nin Kader Anlayışı, KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi 2006, 7/69-92.

⁵⁶ Nâder, Albert Nasri, Felsefetu'l-Mutezile, 1/58.

⁵⁷ Bolay, Aristo Metafiziği, 101. "Aristoteles ve Yunan filozoflarının çoğu, altında fazlasıyla kutsal müdahale yattığı için yaradılış fikrini pek beğenmemişlerdi. Bu yüzden insanoğlunun ve onu çevreleyen dünyanın hep var olduğu ve hep var olacağına inandılar" (Hawking, 19).

⁵⁸ Eflatun, Devlet, II. Kitap, 70.

⁵⁹ Faysal, 58.

⁶⁰ Kadı Adulcebbar, Tenzih, 78.

küfrü ve kafiri de Allah yaratmamıştır.⁶¹ Her şey Allah'ın kudreti dahilinde değildir.⁶² Mutezile'ye göre Allah âdildir. Bu nedenle kötülüğün yaratıcısı olarak düşünülemez. O halde kötülük, fiillerinden sorumlu olan insanların ya da şeytanların işi olmalıdır.⁶³ Ahmed Emin'e göre, Mutezile, hayır olsun şer olsun kulların fiillerinin Allah tarafından yaratılmadığı, insan iradesinin hür ve kendi fiillerinin yaratıcısı olduğu fikrindedir.⁶⁴ Ebu'l-Muzaffer el-İsferayini, Mutezile'nin ef'alu'l-ibad konusundaki görüşlerini ele alırken şöyle demektedir: *"Onların ittifak ettikleri hususlardan biri de şudur: Kulların fiilleri kendi yaratmalarıdır. Her bir insan, sivrisinek, balarısı, karınca, böcek ve balık gibi bütün canlı çeşitleri kendi fiillerinin yaratıcısıdır. Onların fiillerini yaratan Allah değildir. O'nun kulların yaptıkları herhangi bir şeye gücü yetmez."*⁶⁵

Bu alıntılarda Mutezile'nin bazı düşünceleri ile Yunan filozoflarının düşünceleri arasındaki paralelliği açıkça görmek mümkündür. Fakat bu düşünce sistemi kurulurken ona ters düşen rivayetlerin reddedildiği de ortadadır. Bu etkileşimler sonucu geliştirilen fikirler çerçevesinde, Mutezile'nin *"insan kendi kaderini kendi çizer"* şeklinde formüle edilebilecek kader anlayışlarında aynı konudaki sahih rivayetlerin reddedilmesi yoluna gidildiği görülmektedir. Nitekim, hadis edebiyatı içerisinde, *"insanın kaderinin Allah tarafından belirlendiği, hayır ve şerrin Allah'tan geldiği"* şeklindeki, ehl-i sünnetin de kader anlayışını oluşturan rivayetlerin sayısı bir hayli kabaraktır. Sahih kabul edilen Cibril hadisinde bu bahis, *"kadere, hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna iman"* şeklinde ifade edilmektedir.

Mutezile'nin bazı hadisleri reddettiklerini biliyoruz. Burada sadece kader hadisini reddetmelerine dair bir örnekle yetindik. Mutezile'nin bu gibi konularda hadislerle amel etmeyerek farklı fikirler ortaya koymalarında birçok faktörün yanı sıra felsefi etkilerin olduğu söylenebilir. Mutezile'nin hadis karşıtlığı, **belki de**, kuru bir nass karşıtlığı olmayıp, daha esaslı, daha sistemli ve daha geniş bir bakış açısının ürünü olarak değerlendirilebilir. Felsefi etki, burada sadece faktörlerden biridir; asıl hedef çok daha geniş düzlemde ele alınmayı gerektirebilir. Şöyle ki: **Aslında Mutezile sadece hadise karşı değildi; geniş ve kökleşmiş İslâmi geleneklere, geleneğin temsil ettiği ve hadislerde ve sahabede ifadesini bulan yerleşmiş dini değerlere karşıydı. Mutezile'nin güçlendiği zamanda (Memun zamanı) İslâm medeniyetinin belli başlı çekim merkezleri vardı. Hicaz bölgesi, Mısır ve Şam bölgesi, Irak bölgesi, Mâverâünnehr (orta asya) bölgesi, Yemen bölgesi gibi. Bu çekim merkezleri metodoloji, nassları okuma ve değerlendirme, temel İslâmi ilimlerdeki anlayışlar gibi çeşitli alanlarda farklıydılar. Fakat hepsinin en bariz ortak vasfı Kur'an ve hadise (sünnete) dinin kaynağı olarak değer atfetmeleri olmuştur. Böylece Kur'an ve sünnet zemini üzerine oturmuş, gelenekle beslenmiş**

⁶¹ Kadı, age, 69.

⁶² Kadı, age, 27.

⁶³ Tritton, A. S., İslâm Kelamı, 84; Suyûri, İrşâd, 130.

⁶⁴ Duha'l-İslâm, 3/45.

⁶⁵ İsferayini, Tabsir, 38.

bir İslâmi hayat sistemi meydana gelmiş bulunmaktaydı. Mutezile'nin itirazı bu sisteme yönelik bir itiraz mıydı? Mutezile, Yunan felsefesine değer atfederek, Yunan felsefesine dair eski eserleri Arapça'ya çevirterek ne yapmak istiyordu? Kur'an ve sünnetin merkezine yerleşmiş olduğu, geleneğin ağır bastığı İslâm medeniyetini, Hicaz ve Mâveraünnehr etkisindeki İslâmi anlayıştan çıkarıp farklı bir medeniyete, Akdeniz medeniyetine doğru mu çekmek istiyordu? Eğer öyleyse, İslâm tarihindeki ilk Batılılaşma taraftarlarının Mutezile olduğunu var sayabiliriz. Nitekim Memun zamanından itibaren devlete sızıp, devletin gücünden yararlanarak tepeden inmece bir değişimi tercih etmeleri, bu ihtimali de göz önüne almamız gerektiğini ihtar etmektedir. Mutezile'nin hadis karşıtlığını entelektüel bir zihin tatminkarlığı olarak görmeyip, bu geniş medeniyet değişimi projesi çerçevesinde ele almak da yanlış sayılmaz. Fakat konunun araştırmaya muhtaç olduğunu da vurgulamamız gerekmektedir.

Kur'an'ın Anlaşılmasında Hadis Ve Sünnetin Rolünü Sınırlandırma

Hadis ve sünnetin Kur'an'ın anlaşılmasındaki rolünü dört başlık altında toplayabiliriz: 1-Mücmel ayetlerin açıklanması (beyanı), 2-Umumi hüküm bildiren ayetlerin hususi manaya, hususi hüküm bildiren ayetlerin umumi manaya gelecek şekilde tevیل edilmesi, 3-Müteşabih ayetlerin muhkem hale gelmesinin sağlanması, 4-Kur'an'da olmayan konularda yeni hükümler getirilmesi. Dikkat edilecek olursa, hadis ve sünnet, Kur'an-ı Kerim'in anlaşılmasında oldukça geniş ve önemli bir role sahiptir. Bu rollerin tam anlamıyla işletilmesi ayetlerin anlaşılmasında yönlendirici olacağı gibi, onu anlamak isteyen insanların keyfi yorumlardan uzak kalmalarını da sağlayacaktır. İlk dönemlerden itibaren Kur'an'ın anlaşılmasında takip edilen yöntem şudur: Hz. Peygamber'in sözlü veya fiili sünnetine bakılır, daha sonra sahabenin amelleri dikkate alınır ve nihayet tabiun ve tebeu tabiin ulemasının görüşlerine müracaat edilirdi. Bu karizmatik referans yöntemi, ayetlerin keyfi yorumlanması önünde ciddi bir engel teşkil etmektedir.

Genel durum bu olmakla beraber, ahkam ve müteşabihat noktasında, ayetleri kendi fikri sistemleri doğrultusunda yorumlamak isteyen gruplar ve kişiler daima olagelmıştır. Yukarıda haricilerin âdet gören kadınların namazlarını kaza etmesiyle ilgili sünnete aykırı fetvalarından bahsetmiştik. Hariciler bu konudaki sünnetleri delil kabul etselerdi, Hz. Peygamber zamanındaki uygulama ile amel etmek durumunda kalacak ve ümmetten kopmayacaklardı. İlk gruplardan Hariciler ve Rafiziler, sünnetin bu belirleyici fonksiyonunu dikkate almadıkları için, kendi fikir sistemlerini geliştirirlerken ayetleri farklı yorumlara tabi tutmuşlardır. Abdullah b. Abbas haricilerin bu yönüyle ilgili olarak, "*Kur'an'ın muhkemine inanmakla beraber, müteşabih ayetler söz konusu olduğunda helak oluyorlar*" demiştir.⁶⁶ Haricilerin takiiye ve kaade konusunda yaptıkları yorumlar bu anlayışlarını yansıtmaktadır.

⁶⁶ Taberi, Tefsir, 3/181.

Ezrakilerin kurucusu Nafi b. El-Ezrak (ö.h.65/m. 684) ile Necedat'ın kurucusu Necdet b. El-Âmir (ö.?), takiyye ve kaade meselesinde ayrılığa düşmüşlerdi. Nafi, takiyyenin caiz olmadığı ve kaadenin küfre düştüğü fikrindeydi. Bu görüşünü desteklemek için "içlerinden bir grup Allah'tan korkar gibi insanlardan korkarlar" (4.Nisa.77) ayeti ile, "Allah yolunda savaşsınlar ve hiçbir kınayıcının kınamasından korkmazlar" (5.Maide.54) ayetini delil getirmiştir. Görüldüğü gibi bu ayetlerde Müslümanların fikirlerini ve inançlarını saklamaları ya da farklı göstermeleri ile savaşa katılmayıp geri durmaları (kaade) söz konusu değildir. Necdet ise takiyyenin caiz olduğunu söylemiş ve bu konuda "ancak onlardan korkmanız müstesna" (3.Ali İmran.28) ayeti ile "Firuun ehlinde imanını gizleyen bir adam" (40.Mümin.28) ayetlerini ileri sürmüştü. Halbuki bu ayetlerin takiyye veya kaade meselesi gibi sonradan ortaya atılmış tartışmalarla ilgisi yoktur. Buna rağmen haricilerin bu iki imamı, fikirlerini ayetlere ifade ettirme ihtiyacı hissetmişlerdir. Oysa ki ayetlerin sebep-i nüzulleri bağlamında okunması, onların bu şekilde ideolojik maksatlı kullanılmalarını engelleyecektir.

Hz. Ömer'e atfedilen şöyle bir ifade vardır: "Birtakım insanlar çıkacak ve sizinle Kur'an'ın müteşabih ayetlerine dayanarak mücadele edeceklerdir. Onlara sünnetle karşı durun. Şüphesiz ki ashab-ı sünnet Allah'ın kitabını en iyi bilenlerdir."⁶⁷ Bu ifadelerde dikkat çeken bazı noktalar vardır. Öncelikle, grupların müteşabih ayetleri kullanmaları, müteşabih ayetleri ideolojik maksatlı yorumlamaları söz konusudur. İkinci olarak, bu gruplarla sünnet çerçevesinde mücadele edilmesi tavsiye edilmektedir. Burada sünnet (ve hadisin) müteşabih ayetlerin tevîl edilmesindeki belirleyici ve sınırlayıcı rolüne işaret edilmektedir. Çünkü, hadis ve sünnet, ayetlerin anlaşılmasında en üst seviyede yetkili kaynak olarak kabul edilirse, keyfi ve ideolojik anlamların kapısı kapanmaktadır. "Ashab-ı sünnet Allah'ın kitabını en iyi bilenlerdir" ifadesindeki "ashab-ı sünnet" tabiri, aslında sonraki dönemlere ait bir tanımlamadır. Ashab-ı sünnet ile daha çok tabii sonrasındaki hadis ve sünnet alimleri kastedilmiştir. Fakat bu ifade, sünnetin Kur'an'ı bilme, anlama ve yaşama geçirmedeki vazgeçilemez rolünü açıkça dile getirmektedir. Ali İmran suresi 7. ayetinde, "O, sana Kitab'ı indirendir. Kitab'ın bazı ayetleri muhkem (açık ve net) olup Kitab'ın esasını teşkil ederler. Diğerleri (birçok manaya gelebilen) müteşabih ayetlerdir. Kalplerinde eğrilik bulunan (maksatlı kişiler) fitne çıkartmak ve (amaçları doğrultusunda yorumlamak) için müteşabih ayetlere uyarlar. Halbuki onların yorumunu ancak Allah bilir. Derin bilgi sahipleri de 'biz Kitab'a (topluca) iman ettik, hepsi de rabbimizdendir' derler. Ancak akıl sahipleri düşünür" buyurulmaktadır. Burada ayetler muhkem ve müteşabih şeklinde, net olarak ikiye ayrılmaktadır. Müslümanların düşünürken, İslâm'ı yaşamlarına aktarırken veya dünya görüşlerini oluştururken muhkem ayetlerden hareket etmeleri gerektiği söylenmektedir. Müteşabih ayetlerin yorumlanmasının Allah'a ait olduğu vurgulanmaktadır. Bu önemlidir, çünkü yorumun Allah'a ait olması, ya başka bir ayetin indirilmesi ya da Hz. Peygamber'in tevîli ile olması demektir. Bu durum bir taraftan müteşabih ayetleri muhkem kılarken, bir taraftan da ayetlerin maksatlı yorumlanmasına engel teşkil etmektedir. "Kafir, zındık, cahil ve bid'atçı herkes bu ayetin

⁶⁷ Taberi, Tefsir, 3/177.

kapsamı içine girebilir. Katade bu ayetin teviline şöyle demektedir, 'bu ayette kastedilenler Hariciler ve onların grupları değilse, başka kim olabilir bilemem!' Bu tefsir Ebu Umame'den de merfu olarak nakledilmiştir."⁶⁸ Müteşabih ayetlerin maksatlı bir şekilde tevیل edilmesi hususunda Taberi de şu açıklamayı yapmaktadır: "Bir bid'atçının kalbi müteşabihe meyleder, Kur'an'ın bazı müteşabih ayetlerini tevیل ederek ehl-i hak ile mücadeleye girer. Doğru yolda ilerleyen müminleri şüpheye sokmak için apaçık muhkem ayetlerin delaletinden yüz çevirir. Hangi bid'atçı grup olursa olsun; ister Yahudi ister Hıristiyan, Mecusi, Sebeiyye, Haruriyye, Kaderiyye veya Cehmiyye olsun müteşabih ayetlerin teviline başvurur."⁶⁹

Burada ilgi çekici bir nokta vardır. Çeşitli gruplar kendi fikirlerini desteklemek için başvurdukları ayetlerin muhkem, karşıtlarının dayandığı ayetlerin müteşabih olduğunu iddia etmiştir. Razi bu konuyu ele alırken şöyle demektedir: "Bil ki mezhebinin görüşüne uygun düşmeyen ayeti müteşabih diye isimlendirmeyen bir tek fırka göremezsin şu dünyada. Bu durumda olay korkunç boyutlara ulaşır. Cübbai'yi görmüyor musun? O, 'Cebriyye yalanı, zulmü ve takat getiremedikleri işi Allah'a atfediyor, bu konuda da müteşabih ayetlere dayanıyorlar' demektedir."⁷⁰ Halbuki Mutezile'nin müteşabih ayetleri anlama ve yorumlamadaki metodu da farklı değildir. Mesela Kadı Abdulcebbar, Müteşabihu'l-Kur'an adlı eserinde, dört yüze yakın ayeti tevile çalışmış, buna karşılık bu ayetlerin teviline sadece on dört hadisten yararlanmıştı. Bu on dört hadisin bir kısmı karşıtlarının delilleri olup, Kadı Abdulcebbar bunları tenkid sadedinde zikretmiştir. Karşıtları tarafından ileri sürülen bu hadisler, tıpkı Kur'an ayetlerinde olduğu gibi, tevیل ve zorlamalarla değişik anlamlara büründürülmüştür. Lalekâi, Mutezile'nin ayetleri tevیل edişindeki serbestliğe temas ederken şöyle demektedir: "Mutezile, tilaveti ve dirayeti noktasında, Allah'ın kitabından herhangi bir ayetin bilgisi çerçevesinde hareket etmemiş ve ayetleri selefin anladığı şekilde değil, yeni görüşleri doğrultusunda tevیل ederek anlamışlardır."⁷¹ Lalekâi bu cümlelerde selefi bir anlayışı temsil etmektedir. Bu bakımdan nasslar üzerindeki yeni yorumlara kapıyı kapatmış görünmektedir. Selefin tevیل ve anlayışları, şüphesiz ki mutlak ve son manayı temsil etmemektedir. İslâm düşüncesi daima yeni görüşler ile hakikate biraz daha yaklaşma imkanı elde edecektir. Selefin görüş ve yorumları çok önemli olmakla beraber, yeni fikirlere açık olmak ta herhalde bizatihi selefin ilmi tavrı olmuştur. Mesela Mutezile/Cehmiyye Allah'ın ahirette görüleceği düşüncesini kabul etmemişlerdir. Bu konuda onların dayandığı ayetlerden birisi, "gözler O'nu kuşatamaz; O, bütün gözleri kuşatır" (6.En'am.103) ayetidir.⁷² Halbuki Allah'ın ahirette müminler tarafından görülebileceğine dair sahih hadisler vardır ve bunlardan biri şöyledir: "Resulullahın yanında oturuyorduk. Bedir halindeki (dolunaya) baktı ve 'şu ayı hiç zahmetsiz ve açıkça gördüğünüz gibi rabbinizi göreceksiniz' buyurdu."⁷³ Öyle anlaşılıyor

⁶⁸ Kurtubi, 4/13.

⁶⁹ Taberi, Tefsir, 3/181.

⁷⁰ Razi, Tefsir, 2/601.

⁷¹ Lalekâi, Şerh, 1/12.

⁷² Razi, Tefsir, 8/377-380; İbn Teymiyye, Mecmua, 1/100.

⁷³ Buhari, Tevhid, 179; Ru'yetullah meselesiyle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Talat Koçyiğit, Kur'an ve Hadiste Ru'yet Meselesi, AÜİF, Ankara 1974.

ki Mutezile, önce fikir sistemini oluşturmuş, bu sisteme uymayan hadisleri tevil etmiş veya reddetmiştir. Çünkü hadisler gerçekten de Kur'an-ı Kerim'in anlaşılmasında en büyük yardımcı konumundadır.

İslâm Düşmanlığı

Bundan önce, İlk fetih hareketleriyle beraber Müslümanların yerli din ve kültürlerle karşılaştıklarını belirtmiş, fethedilen ülke insanların hemen İslâm'ı seçmediklerini ve eski inanç ve kültürlerini devam ettirdiklerini söylemiştik. Müslüman olmayan veya zahiren Müslüman görünen, fakat belli entelektüel seviyeye sahip kimselerin, bu inançlarını açık ya da gizli yaymaya çalıştıkları bilinmektedir. Çeşitli yöntemler kullanan bu kişilerin ayetleri tevil ettikleri, hadis uydurdukları veya hadisleri reddettikleri ifade edilmektedir. Mesela İbnu'l-Cevzi, hadis uydurma sebeplerini ele alırken, ilk fetihlerden sonra İslâm'a giren, İslâm'ın hükmü altında yaşamak zorunda kalan ve korkularından dolayı Müslümanmış gibi görünen bir takım Yahudi ve Mecusilerin, ırki içgüdü ve fikri yapının bozulması gayesi ile hadis uydurma yolunu tercih ettiklerini zikretmektedir.⁷⁴ Ahmed Emin'e göre, *"muhtelif milletlerin birçoğu, İslâm'a girdiklerinde belirli bir tarihe sahiptirler. Kendi milletlerinin tarihlerini İslâm'a sokmaya ve Müslümanlar arasında yaymaya başladılar. Bunu kavmiyetçilik ya da benzeri bir duyguyla yapıyorlardı. Yahudi tarihine vakıf olan ve özellikle Tevrat'ın ve şerhlerinin haber verdiği olayları bilen birçok Yahudi, Müslüman olmuştu. Bu bilgileri Müslümanlara rivayet etmeye başladılar. Bazen Kur'an'ın tefsiri sadedinde ilgisini kuruyorlar, bazen sadece diğer milletlerin tarihleri bağlamında anlatıyorlardı."*⁷⁵ Bunlar daha ziyade uydurma hadisler bağlamında yapılmış tespitlerdir. Fakat hadis inkarı açısından da aynı tespitlerin yapılması mümkündür. Mesela, münafıklık ile zındıklığı yakın anlamlı kullanan ve bunların eski Sabiiler ile müşriklerden oluştuğunu söyleyen İbn Teymiyye'ye göre, *"zındıkların asıl maksadı Kitabı ve Hikmeti (sünneti) inkar etmektir."*⁷⁶ Gazali de zındıkları iki gruba ayırmakta, birinci gruba ahireti ve alemin yaratıcısını inkar edenleri, ikinci gruba da ahiretteki hissi elem ve lezzetleri reddedenleri koymaktadır.⁷⁷ Burada özellikle ikinci gruba girenler, çok sayıda rivayet ile haber verilen cennet nimetlerini reddederken, o rivayetleri de reddetmiş olmaktadır. *"Önceleri fert fert cedelleşmek ve bid'at görüşler ortaya atmak şeklinde baş gösteren zındıklık faaliyetleri, sonradan çeşitli isimlerle anılan sapık gruplar halini almıştır. Nusayriler, İsmaililer, Karmatiler, Batıniler gibi zındıklıkları ile tanınmış fırkalar ortaya çıkmıştır. Bunların ortaya çıkışındaki temel saikin eski kültür ve dinlerini terk edememiş olmalarından dolayı, çeşitli metodlarla İslâm'ı yıkmak olduğu açıktır. Bunların en eskilerinden olan Rafiziler, sünnet ile ihticacı terk etme yolunu tutmuşlardı."*⁷⁸ Hadis karşıtlığının başka bir yönü daha vardır. İslâm düşmanlarının hadis

⁷⁴ Mevzuat, 1/7.

⁷⁵ Fecr, 157.

⁷⁶ Mecmua, 3/15.

⁷⁷ Faysal, 14-15.

⁷⁸ Suyuti, Miftah, 3-4.

uydurmuş olmaları, hadislerin inkar edilmesine dolaylı etki etmiş olmaktadır. Hadis uyduran art niyetli kişilerin bunun bilincinde oldukları açıktır. Yani bir taraftan aslı olmayan hadisler ortaya atılarak Müslümanların inanç ve amellerinin bozulması sağlanmaya çalışılmakta, diğer taraftan bu uydurma hadisleri hadisçilere atfederek hem hadis mirasının güvenilirliğini zedelemekte hem de hadisçileri gözden düşürmüş olmaktadır. *“Sünnete hücum ediyorlar, onun hüccet oluşunda, sıhhatinde ve ravilerinde şüphe uyandırmaya çalışıyorlardı.”*⁷⁹ Hadis tarihine bakıldığında zındıkların pek çok hadis uydurdukları görülmektedir. Fakat onlar bu hadisleri, hadise bağlılıklarından değil, Müslümanları şüpheye düşürmek ve hadisçileri lekelemek için uyduruyorlardı.⁸⁰ Mesela Muhammed b. Şuca es-Selci, teşbih ifade eden hadisler uyduruyor, bu hadisleri hadisçilere nispet ederek onları kötülüyordu.⁸¹ İslâm düşmanlığının bir aşaması da bizzat Hz. Peygamber’in söylemlerinin doğruluğu üzerinde şüphe yaratmak şeklinde ortaya çıkmaktadır. Mesela, Batınlara göre *“Hz. Peygamber, insanlara doğru olmadığını bildiği halde, gerçeğe uymayan şeyleri söylemiştir. Onlara göre bütün peygamberler halkın menfaatine gördükleri için (maslahat) yalan söylemişlerdir.”*⁸² **Biz bu yaklaşımın benzerini, günümüzün “tarihselcilik” akımında görmekteyiz. Özellikle Kur’an’daki kıssalar ve evren ile ilgili ayetlerin açıklanmasında başvurulan bu yöntemle göre, Kur’an, o gün Araplar arasında yaygın olarak bilinen ve anlatılan kıssaları olduğu gibi alarak kullanmış, bu kıssaların doğru bilgi içerip içermedikleriyle ilgilenmemiş, ancak onlar üzerinden mesajını iletmekle yetinmiştir. Aslında bu kıssaları hiç birisi tarihen sabit olmayıp, Araplarca anlatıla gelen kıssalar idi. Evren ve yaratılışla ilgili ayetler de böyledir. Mesela, evrenin altı günde yaratıldığı, bir gerçeğin ifadesi olmaktan çok, Arapların inancı idi; Kur’an bu inanca referans vererek evreni yaratanın Allah olduğunu vurgulamıştır. Gerçekte altı günde yaratma diye bir şey söz konusu değildir. Demek ki günümüzde “tarihselcilik” adı altında yayılan akımın benzeri, geçmişte bazı grupların Hz. Peygamber ve peygamberlik kurumu hakkındaki söylemlerinde de mevcuttu. Gazali, Brahmanistleri, Dehriileri ve Seneviyyeyi (düalistleri) Hz. Peygamber’i inkar eden zındık gruplar arasında sayarken⁸³, İbn Teymiyye de Kalenderiler ile Nusayrileri aynı kategoride ele almaktadır.⁸⁴ *“Kalenderiler de diğerleri gibi Hz. Peygamber’in sünnetine cephe almıştır. Müslümanları İslâm’ın ikinci aslı olan sünnet hakkında şüpheye sevk etmeye çalışmışlar; hadislerin birçoğunun âhad haberler olduğunu, mütevatir haberlerin çok az olduğunu söyleyerek düşmanlıklarını icra etmişlerdir.”*⁸⁵ İslâm düşmanlığı, hadis karşıtlığı noktasında küçümsenmeyecek kadar önemli bir faktördür. Daha önce de belirttiğimiz gibi, İslâm’ın anlaşılmasında ve yaşama aktarılmasında hadis ve sünnetin rolü büyüktür;**

⁷⁹ Sibai, es-Sünne ve Mekânetuhâ, 2.

⁸⁰ Ekrem Ziya, Buhus, 32-33.

⁸¹ Zehebi, Mizan, 3/577.

⁸² İbn Teymiyye, Risaletu Meârici'l-Vusul, 3.

⁸³ Faysal, 4-5.

⁸⁴ Mecmua, 1/52.

⁸⁵ Ebu Şehbe, Difa, 6.

bu rolüne binaen İslâm'ın Kur'an'dan sonra ikinci aslı olarak benimsenmiştir. Fakat İslâm düşmanlarının yüzyıllara şamil olan faaliyetlerinin, bilgisiz ve cahil halkın hadisler karşısında şüphe duymalarına yol açtığı açıkça görülmektedir.

Bilgisizlik Ve Şüphe

İbn Abdilber, Camiu Beyani'l-İlm isimli eserinde, hadis alanında entelektüel yeterliliğe sahip olmayan halk kesimlerinin hadislerden şüpheye düşmeye müsait olduklarına temas etmekte ve bazı sahabilerin bununla ilgili uyarılarını nakletmektedir. Onun naklettiğine göre, Abdullah b. Mesud (ö.h.32/m.652) Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe'ye, *"insanlara akıllarının ermeyeceği bir hadisi rivayet etme! Aksi takdirde bazıları fitneye sürüklenir"* uyarısında bulunmuştur. Babası Urve, Hişam'a (ö.h.145/m.762) şöyle demiştir: *"Akli ermeyen kimselere tek bir hadis bile rivayet etseydim, o hadis üzerinden sapıtır giderdi."* Ebu Kılâbe (ö.h.104/m.722), Eyyub'a benzeri bir tavsiyede bulunurken, *"anlayacak irfana sahip olmayan kimseye bir hadis bile rivayet etme; çünkü o hadis, o kişiye fayda yerine zarar verir"* demiştir. Abdullah b. Abbas (ö.h.68/m.687) da etrafındakileri uyararak, *"insanlara anlayabilecekleri hadisleri rivayet ediniz; onların Allah'ı ve resulünü yalanlamalarını ister miydiniz"* demektedir.⁸⁶ Hadis ilmi konusundaki bilgisizlik ve bu bilgisizliğin yarattığı şüphe faktörü, bazı insanları hadisler inkara sevk eden önemli bir etken olmuştur. Özellikle halk tabakaları şüpheye düşmeye son derece müsaittirler. Yukarıdaki uyarıları bu açıdan ele almakta fayda vardır. Mesela sahabi İmran b. Husayn (ö.h.52/m.672) mescidde hadis rivayet ederken orada bulunanlardan biri ayağa kalkarak, *"ey eba Nuceyd! Bırak şu hadisleri, bize Kur'an'dan haber ver"* der. İmran adama şu cevabı vermiştir: *"Sen ve arkadaşların Kur'an okuyorsunuz. Bana namazdan, namazın şartlarından ve rekatlarından haber verebilir misiniz? Yatsının dört, akşamın üç, sabahın iki, öğlenin ve ikindinin dört rek'at olduğunu Kur'an'da buluyor musunuz?..."* Adam İmran'a, *"bana hayat verdin, Allah da sana hayat versin"* diyerek dua etmiştir.⁸⁷

Cehalet, İslâmi hükümler hakkında yüzeysel bilgilere sahip olmakla beraber, kişinin bu bilgi seviyesini yeterli görmesi, basit ve metodik olmayan eleştirilerle yanlış çıkarımlarda bulunmasına sebep olmaktadır. Zeyd b. Sûhan (ö.h.36) hadis rivayet ederken yanına bir bedevi gelir. Bu arada Zeyd'in sol eli Nihavend savaşında bilekten kopmuştur. Bedevi Zeyd'e, *"hadislerin beni çok şaşırtıyor. (Kesik) elin de beni şüphelendirmektedir"* der. Bedevi, bu sözleriyle Zeyd'in elinin hırsızlıktan dolayı kesilmiş olabileceğini ima etmektedir. Zeyd ona, *"elim seni niçin şüphelendiriyor, kesik olan sol elimdir"* deyince, bedevi, *"vallahî hırsızlıkta sağ el mi yoksa sol el mi kesilir, bilmiyorum"* diye cevap verir. Bunun üzerine Zeyd b. Suhan, *"yüce Allah, 'bedeviler küfür ve nifak bakımından daha ileridir. Onlar, Allah'ın resulüne indirdiği Kur'an'ın"*

⁸⁶ Rivayetler için bkz. İbn Abdilber, Ebu Ömer en-Nemiri el-Kurtubi, Câmiu Beyâni'l-İlm ve Fadlihi, Thk: Ubey el-Eşbâl ez-Zubeyri, Daru İbni'l-Cevzi, Suud 1414/1994 (2 cilt), 1/539-542.

⁸⁷ Neysaburi, Müstedrek, 1/109.

sınırlarını bilmemeye daha yatkındırlar' (9.Tevbe.97) buyurmakta ne kadar haklıdır, der."⁸⁸ Hadis konusundaki cehaletleri, diğer ilim dallarında uzman olan kimselerin hadislere bakışını olumsuz etkilemiştir. Hz. Peygamber'in söz ve fiillerindeki hikmetleri anlayamayan, hadise gereken önemi vermeyen bu kesimlerin ne kadar yetersiz kaldıkları ortadadır. İbn Teymiyye bu durumu şöyle tespit etmektedir: "Gerçi Cehmiyye ve Mutezile kelamcıları zındıklarla tartışmışlardır, fakat bu tartışmalar, Allah'ın resulü Hz. Muhammed'in getirdiği gerçekler iyice bilinmeden ve akli kaziyelerle hükmedilmeden yapıldığı için çok verimsiz olmuştur."⁸⁹ İbn Teymiyye başka bir yerde, "onlar selefin dayandığı, Kitap ve sünnetin işaret ettiği görüşü zikretmezler; zira bunu bilmezler"⁹⁰ demek suretiyle bazı ilim ehlinin hadisler konusundaki bilgisizliğine işaret etmektedir. Hz. Ali hadisin nâsihini ve mensuhunu bilmeyen bir kıssacıya hitaben, "helak oldun ve helak ettin" der.⁹¹ Kıssa anlatmak, halk nazarında kişiye itibar sağlamaktadır. Cahil halk tabakaları bu tip insanların derin ilme sahip olduklarını zannetmektedirler. Hz. Ali basit bir denemeye kıssacının cehaletini gözler önüne koymuş olmaktadır. Cahil kitlelerin hadisin otoritesinden veya sıhhatinden şüphe etmesi bir dereceye kadar mazur görülebilirse de İslâmi disiplinlerde uzman görünen birçok insanın, hadis konusunda cahil olmaları mazur görülemez. Zira şahit olunmaktadır ki halk kesiminin hadislere kuşkuyla yaklaşmalarının sebeplerinden birisi, cahil bilim insanlarıdır. Hemedani, nesh konusundaki misali zikrettikten sonra, konuyu şöyle bir örnekle de taçlandırmaktadır: "**Şahidlerin en şerlisi çağırılmadığı halde şahitlik edendir**' hadisi ile '**şahidlerin en hayırlısı çağırılmadan şahitlik yapandır**' hadisi arasında zahiri bir çelişki vardır. Bu zahiri çatışma nedeniyle, fakih olmayan birisi, iki hadisten birincinin emsalini (benzerlerini) bularak, ikincinin mensuh olduğuna hükmedecektir. Neshin şartlarını bilmediği için bu hükme varacaktır, fakat çatışmanın giderilmesinin yolları vardır. Birinci hadis, hiç gerek yokken, çağırılmadığı halde şahitlik yapana hamlolunur. Bu durum İmran b. Hüseyin'in şu rivayetinde açıkça görülmektedir: Hz. Peygamber buyurmuştur ki, 'bu ümmetin en hayırlısı benim gönderildiğim şu nesildir. Ardından sonrakiler gelir...Sonra çağırılmadıkları halde şahitlik yapmaya kalkan bir topluluk ortaya çıkar'. Bu durumda ikinci hadis ihtiyaca binaen şahitlik yapana hamlolunur. İşte şahitlerin en hayırlısı odur."⁹²

Tevil ve yorum, hadislerin anlaşılmasında ve bazı rivayetler arasında görülen çelişkilerin giderilmesinde oldukça önemli bir rol oynamaktadır. İbn Kuteybe'nin "Te'vilu Muhtelifu'l-Hadis" isimli eseri bu konuda güzel bir örnek teşkil etmektedir. Bu eserde kelamcıların, özellikle de Mutezile ve Cehmiyye'nin hadislere yaptıkları itirazlar ele alınarak cevaplandırılmaktadır. Biz burada, bu eserde verilen pek çok örnekten birini zikretmekle yetineceğiz. İbn Kuteybe'nin naklettiğine göre muhaliflerin itiraz ettiği hadislerden biri şudur: "Kur'an bir deri içine konarak ateşe

⁸⁸ Ahmed Emin, Fecr, 82. İbn Sa'd, Tabakatu'l-Kübrâ, Thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1410/1990 (8 cilt), 6/176.

⁸⁹ İbn Teymiyye, İslâm Hidayeti, 96-97.

⁹⁰ Mecmûa, 3/25.

⁹¹ Hemedani, İ'tibar, 6.

⁹² İ'tibar, 9.

atılsa yanmaz"⁹³. Mushafın sahifelerini deri içine koyarak yakmaya çalışan ve yandığını gören/gözlemleyen muhaliflerin hareket noktaları bu tecrübeleri olmuştur. Hadisi zahiri anlamda alarak mushafı yakmaya kalkmışlar, yandığını görünce de sıhhatinden şüpheye düşmüşlerdir. İbn Kuteybe muhaliflerin eleştirilerini verdikten sonra onlara çok manidar bir cevap vermektedir. Şöyle der: *"Bu hadisin onların bilmedikleri bir tevili vardır, ben şimdi onu açıklayacağım inşaallah. Esmâi, bu hadisin tevili bağlamında demiştir ki, 'Kur'an insanın içine (kalbine) konsa, sonra o insan ateşe (cehenneme) atılsa, ateş onu yakmaz'. Esmâi demek istemiştir ki Allah, bir Müslümana Kur'an'ı öğretse ve ona ezberletse, kıyamet günü cehennem o Müslümanı yakmayacaktır, o Müslümanın bazı günahları olsa bile. Nitekim ebu Umame de şöyle demiştir: 'Kur'an'ı ezberleyin ve okuyun. Başka sahifeler sizi oyalamasın. Allah, Kur'an'ı kavramış bir kalbe azab etmez'. Yani beden, deri gibi, içine konan zarfa/kaba benzetilmiştir."*⁹⁴

Bu örneklerde görüldüğü gibi, hadisleri reddetmenin önemli nedenlerinden biri bilgisizliktir. Hadis ilmi gerek edebiyatı gerekse metodolojisi itibarıyla İslâmi ilimler içerisinde en geniş ve zor olanlardan biridir. Bu bakımdan uzun zaman ve çaba gerektirmektedir. Cahil halk tabakaları bir yana, hadisçi olmayan entelektüellerin dahi hadisler hakkında yetersiz kaldıkları bir gerçektir.

Sonuç

Hadis inkarının birçok nedeni olmakla beraber, bunlar içerisinde **üç unsurun** diğerlerinden daha önemli rol oynadığı söylenebilir.

Hız. Peygamber'in sağlığından Hız. Osman'ın şehadetine kadar geçen zaman diliminde, olumlu ve yapıcı fonksiyon icra eden **siyaset kurumu**, Hız. Osman'ın şehit edilmesinden sonra, geniş halk kitlelerine hayal kırıklığı yaşatan, toplumsal travmalara yol açan ve insanların temel değerlerine karşı şüpheyle yaklaşmasını doğuran bir mekanizma işlevi görmüştür. Bu sürecin sonunda sahabe neslinin otoritesi zedelenerek sorgulanmış, çok kan akıtılmış, siyaset kurumu saltanata dönüşmüş, Kur'an-ı kerim grupların kendi görüşleri çerçevesinde tevil edilmeye başlanmış ve hadislerin güvenilirliği ciddi yaralar almıştır. Biz böylece **siyaset kurumunun** yapıcı etkileri yanı sıra, yıkıcı etkilerinin ilk örneklerini de görmüş olmaktadır.

İslâm geldiğinde temiz ve saf bir akideyi de beraberinde getirmiştir. Bu akide basit, sade ve yeterliydi. Paganizmin toplumdaki etkileri temizlenmiş, diğer dinlerin difüzyonlarından mümkün merteye uzaktı. Fakat İslâm toplumunun kendi iç dinamikleri içinde ortaya çıkan olaylara açıklık getirme ihtiyacı ve başka din mensuplarıyla muhatap olmanın sonucunda **ilk kelamî tartışmalar** yaşanmaya başlamıştır. Çok geçmeden İslâm'ın bidayetindeki saf, basit ve yeterli görünen akaidi

⁹³ Ahmed, Müsned, hadis no:17409, 28/627; hadis no: 17421, 28/636; Darimi, Müsned, hadis no: 3413, 2/1054. Hadis, isnadında bulunan İbn Lehiya nedeniyle zayıf kabul edilmiştir.

⁹⁴ Te'vil, (el-Mektebu'l-İslâmi), 291.

bilgiler, bir yığın spekülâtif tartışma, soru ve cevap neticesinde duruluğunu kaybetmiş ve inanç ortamı bulanıklaşmıştır. Hicri birinci asır sona erdiğinde insanlar, artık neye inanıp neye inanmamaları gerektiği bilemeyecek; neyin doğru ve haklı, neyin yanlış ve haksız olduğuna karar veremeyecek duruma gelmişlerdi. **Kelami tartışmalar** bunu yaratmayı başarmıştı.

Müslümanlar ilk fetihlerle beraber **yabancı din ve kültürlerle** iç içe yaşamak durumunda kalmışlardır. Yerli halkların sahip olduğu bu kültürler, yüzyılların birikimiydi. Müslümanların bunlara karşı direnmesi ve kendi kimliklerini koruması gerekmektedir. Yerel kültürler bazen İslâmileşmiş bir kimlikle yaşamını devam ettirmekte, bazen de düşmanlıkları körüklemekteydi. Bütün bunlara halkın bilgisizliği de eklenmiştir.

Bu atmosfer içerisinde birçok yerleşik değer ve geleneksel kurum yara aldığı gibi, elbette ki hadisler de eleştirilere ve otorite kaybına maruz kalmıştır. Bu olumsuzluğun toplumun azınlığına hakim olduğunu kolayca söylemek mümkündür. Çünkü Müslüman halkın ve cumhur ulemanın nazarında, hadis ve sünnet İslâm'ın olmazsa olmaz temellerinden birisi olma vasfını daima korumuş, hadis karşıtlığı daha çok marjinal kişi ve grupların tavrı olarak kalmıştır.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, el-Musned, Thk: Şuayb Arnaud-Adil Murşid, Muessesetu'r-Risâle, 1421/2001.
- Arslan, Murat, Kırk Gün Hadisinin İsnad ve Metin Yönünden Değerlendirilmesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens., Ankara 2006.
- Bağdadi, Abdulkahir ebu Mansur, el-fark beyne'l-Fırak ve Beyânu'l-Firkati'n-Nâciye Minhum, Mısır trs.
- Bağdadi, el-Hatib, el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye, Mısır trs.
- Bardakçı, Mehmet Necmeddin, "*Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*", Rağbet yayınları İst. 2015.
- Barthold, W, İslâm Medeniyeti Tarihi, Çev. M. F. Köprülü, Ankara 1986.
- Bayraktar, Mehmet, İslâm Felsefesine Giriş, Ankara 1988.
- Beyhaki, Ahmed b. El-Huseyn, Şuabu'l-İman, Thk: Abdulali Abdulhamid, Riyad 1423/2003 (14 cilt).
- _____, es-Sunenu'l-Kübrâ, Thk: Muhammed Abdulkadir Atâ, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003.
- Bolay, Süleyman Hayri, Aristo Metafiziği ile Gazali Metafiziğinin Karşılaştırılması, Ankara 1976.

-
- Buhari, Muhammed b. İsmail, el-Câmiu's-Sahih, Thk: Muhammed Zuheyr b. Nâsır, Daru Tavkı'n-Necât, 1422 (9 cilt).
 - Çakın, Kamil, Hadis İnkârcıları, Seba Yayınları, Ankara 1998
 - Darimi, Ebu Said Osman b. Said, Kitabu'r-Red alâ'l-Cehmiyye, Beyrut 1402/1982.
 - Dirik, Mehmet, İslâm Aile Hukukuna Göre Evlenmede Eşler Arasında Denklik, İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi, 2015.
 - Dumeyni, Musfir Garamullah (ed-Damini), Mekâyisu Nakdi Mutûni's-Sunne, Riyad 1404/1984.
 - Ebu Şehbe, Muhammed, Difa ani'sunne, Mısır trs.
 - Ekrem, Ziyau'l-Ömeri, Buhûs fi Tarihi's-Sunneti'l-Muşerreffe, Beyrut 1395/1975.
 - Emin, Ahmed, Dûha'l-İslâm, Beyrut 1936.
 - _____, Fecru'l-İslâm, Beyrut 1969.
 - Eş'ari, ebu'l-hasan Ali b. İsmail, Makâlâtü'l-İlâmiyyin ve İhtilâfu'l-Musallin, Weisbaden 1980.
 - Gazali, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, Faysalu't-Tefrika beyne'l-İslâm ve'z-Zenâdıkâ, Mısır 1325/1907.
 - Hemedâni, Ebu Bekr Muhammed b. Musa, Kitabu'l-İ'tibâr fi'n-Nâsih ve'l-Mensuh, Hims 1386/1966.
 - Hitti, Philip, Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, Çev. Salih Tuğ, İstanbul1980.
 - Işık, Kemal, Mutezilenin Doğuşu ve Kelami Görüşleri, AÜİF Yay., Ankara 1976.
 - İbn Abdilber, Ebu Ömer en-Nemiri el-Kurtubi, Câmiu Beyâni'l-İlm ve Fadlihi, Thk: Ubey el-Eşbâl ez-Zubeyri, Daru İbni'l-Cevzi, Suud 1414/1994 (2 cilt).
 - İbn Arrâk, Ali b. Muhammed el-Hicazi, Tenzihu's-Şeriatü'l-Merfûa ani'l-Ahbâri's-Şeniati'l-Mevzûa, Kahire trs.
 - İbn Hacer, el-Askalani, el-isâbe fi Temyizi's-Sahabe, Mısır trs.
 - İbn Kuteybe, Ebu Muhammed ed-Dineveri, Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis, el-Mektebu'l-İslâmi 1419/1999.
 - İbn Kuteybe, Ebu Muhammed ed-Dineveri, Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis, Çev. Hayri Kırbaçoğlu, İstanbul 1989 (2. Baskı).
 - İbn Sa'd, Ebu Abdillah el-Basri, et-Tabakâtu'l-Kubrâ, Beyrut trs.

-
- _____, Tabakatu'l-Kübrâ, Thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1410/1990 (8 cilt).
 - İbn Teymiyye, Risaletu Meârici'l-Vusûl, (Mecmûâtu'r-Resâil içinde), Mısır 1341-1345.
 - _____, İslâm Hidayeti, Çev. Celal Yıldırım, İstanbul 1969.
 - _____, Mecmûâtu'r-Resâil ve'l-Mesâil, Mısır 1341 ve 1345 (1 ve 3. Ciltler)
 - İbnu'l-Arabi, ebu Bekr, el-Avâsım mine'l-Kavâsım fi Tahkiki Mevâkifi's-Sahâbe, Kahire 1387.
 - İbnu'l-Cevzi, ebu'l-Ferec, el-İlelu'l-Mutenâhiye, yer ve tarih yok.
 - _____, ebu'l-Ferec, Kitabu'l-Mevzûât, Medine 1386/1966.
 - İsfarayini, ebu'l-Muzaffer, et-Tabsir fi'd-Din ve Temyizu'l-Fırkati'n-Naciye, Mısır 1359/1940.
 - İzmirli, İsmail Hakkı, Muhassalu'l-Kelam, İstanbul 1336.
 - Jean-Paul Roux, Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl, Çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan Özcan, Kabalcı Yay. İstanbul Nisan 2008 (5. Baskı).
 - Kadı Abdulcebbar, ebu'l-Hasen b. Ahmed el-Hemedâni, Tenzihu'l-Kur'an ani'l-Metâin, Mısır 1329.
 - Kandemir, Mehmet Yaşar, Mevzu Hadisler DİB Yay., Ankara 1984.
 - Koçyiğit, Talat, Kur'an ve Hadiste Ru'yet Meselesi, AÜİF, Ankara 1974.
 - Kurt, Hasan, Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci Buhara Örneği, Fecr Yayınevi 1. Baskı, Ankara 1998.
 - Kurtubi, ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Ensari, el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an (Tefsir), Mısır trs.
 - Lalkâi, ebu'l-Kasım Hibetullah b. El-Hasen b. Masur, Şerhu Usûli İ'tikadi Ehli's-Sunne ve'l-Cemâa, Riyad trs.
 - Ma'mer b. Raşid, el-Cami (Abdurrezzak'ın Musannefi içerisinde 10 ve 11. Ciltler), Thk: Habiburrahman A'zami, el-Meclisu'l-İlmi, Pakistan 1403.
 - Mantran, Robert, İslâm'ın Yayılış Tarihi, Çev. İsmet Kayaoğlu AÜİF Yay., Ankara 1981
 - Muslim, b. Haccac el-Kuşeyri, el-Camiu's-Sahih, Thk. Muhammed Fuad Abdalbaki, Daru İhyâi't-Turasi'l-Arabi, Beyrut trs. (5 cilt).
 - Nâder, Albert Nasri, Felsefetu'l-Mutezile, İskenderiyye 1950.
 - Nasr, Seyyid Hüseyin, Religion in The Middle East, Cambridge 1969.

-
- Neysâburi, el-Hakim, el-Mustedrek ale's-Sahihayn, Thk. Mustafa Abdulkadir Atâ, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1411/1990 (4 cilt).
 - O'leary de Lacy, İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri, Çev. Hüseyin Yurdaydın-Yaşar Kutluay, AÜİF Yay., Ankara 1971.
 - Razi, Fahrudin, Mefâtihu'l-Gayb (et_ Tefsiru'l-Kebir), İstanbul 1307.
 - Sibai, Mustafa, es-Sunnetu ve Mekânetuhâ fi't-Teşrii'l-İslâmi, el-Mektebu'l-İslâmi, 1398/1978.
 - Sinanoğlu, Abdulhamid, İslâm Düşüncesinin İlk Özgürlükçü Hareketi Mutezile'nin Kader Anlayışı, KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2006, 7/69-92.
 - Suyûri, el-Mikdad b. Abdillâh, Kitabu İrşâdi't-Talibin, Bombay 1303.
 - Suyuti, Celaluddin, el-Hasâisu'l-Kübra, Kahire 1967.
 - _____, el-Leâliu'l-Masnûa fi'l-Ehâdisi'l-Mevzûa, Beyrut 1395/1975.
 - _____, Miftahu'l-Cenne fi'l-İhticâc bi's-Sunne, el-Matbaatu's-Selefiyye, 1394.
 - Şehristani, Muhammed b. Abdilkerim, Kitabu'l-Milel ve'n-Nihal, Mısır 1366/1947.
 - Şevkânî, Muhammed b. Ali, el-Fevâidu'l-Mecmûa, Matbaatu's-Sunneti'l-Muhammediyye, 1398/1978.
 - Taberânî, Süleyman b. Ahmed, Thk: Târık b. İvazullah b. Muhammed ve Abdulmuhsin b. İbrahimel-Hüseyini, Daru'l-Harameyn, Kahire trs (10 cilt).
 - Taberi, Muhammed b. Cerir, Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an (Tefsir), Mısır 1374/1954.
 - Taberi, Muhammed b. Cerir, Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk, Lübnan 1387/1967.
 - Tritton, A. S, İslâm Kelamı, Çev. Mehmed Dağ, Ankara 1983.
 - Watt, William Montgomery, İslâmic Philosophy and Theology, Edinburg 1962.
 - Yaltkaya, M. Şerafettin, İslâm'da İlk Fikri Hareketler ve Dini Mezhepler, Daru'l-Funûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası, İstanbul Şubat 1939.
 - Zehebi, ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman, Mizânû'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi trs.